

8. Нақши маводи ҷопии китобҳо ва усулҳои таълими он дар дарси таърих

Муҳимтарин масъалаи таълими самараноки фанни таърих ташкили фаъолияти таълимии худи хонандагон мебошад. Фанни таърих маводи аз ҷиҳати ҳаҷм номаҳдудро дар бар мегирад. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки нуқтаҳои асосии онро нишон диҳад ва бо таври шавқовар дарс диҳад. Раванди таълим фаъолияти яқвақтаи омӯзгор ва хонандагонро дар назар дорад. Бинобар ин хондан барои мактаббачагон - меҳнати таълимӣ мебошад, ки онро омӯзгор мунтазам ба назар гирифта, технологияи донишомӯзӣ, роҳҳои самараноки мустаҳкам намудани илмомӯзию ҷаҳонфаҳмии шогирдонро нишон дода, шавқу ҳаваси онҳоро ривочу раванқ диҳад.

Таъсири мутақобилаи омӯзгор бо хонанда метавонад бевосита ва бавосита бошад. Ҳангоми таъсири бевосита омӯзгор ва хонанда вазифаҳои таълимиро якҷоя ба амал мебароранд. Дар вақти таъсири бевосита бошад, шогирдон устодашонро ба воситаи дастури қаблан супоридаи омӯзгор ҳал мекунанд.

Масалан, ҳангоми супориши вазифаи хонагӣ ва ё кори мустақилона самаранокии раванди таълим аз муносибати доимии дучониба (омӯзгор ва хонандагон) вобаста аст ва ин ба омӯзгор барои ба даст овардани маълумоти зурурӣ роҷеъ ба мутобиқати натиҷаҳои ҳосилшуда ва ҳалли вазифаҳои таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишофдиҳандаи дарс имконият медиҳад.

Аз ин рӯ, дар услуби таълими фанни таърихи ҳозиразамон унсури фаъолияти амалии хонандагонро бояд махсусан қайд намуд.

Услубҳои амалӣ – дар баробари услубҳои баёнӣ, шифоҳию амалӣ дар раванди таълими фанни таърих васеъ истифода бурда мешавад, ки мақсади асосии он ба даст овардани маълумот дар асоси машғулиятҳои амалӣ мебошад.

Услуби амалии таълим гуфта, чунин услубҳои таълимиро меноманд, ки дар он хонандагон бевосита иштирок намуда, маводи таълимиро азхуд мекунанд. Омӯзгор бошад вазифаи роҳбарикунанда ва назоратиро мебозад. Ҳангоми истифодаи ин услуб усулҳои зерин истифода бурда мешаванд: супориш додан,

ба нақшагирии ҳалли супориш, идораи раванди иҷрои супориш, хавасмандгардонии фаврӣ, танзим ва назорат, таҳлили натиҷаҳои корҳои амалӣ, ислоҳ қардани камбудӣҳо. Ба услубҳои амалӣ ҳангоми таълими фанни таърих дохил мешаванд: қор бо қитоби дарсӣ, истифодабарии ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва адабиёти бадеӣ, иҷрои вазифаҳои ҳаттӣ, қашидани қадвалҳои муқоисавӣ, реферату маърузаҳо, қамъоварии маводҳои дахлдор барои ташқил намудани ғӯшаи синфӣи қишваршиносӣ ё ин қи осорхонаи умумии мактабӣ ва ғайра.

Қӣ тавре, қи маълум аст, қитоб – манбаи асосии дониш аст. Маҳз бо қамин мақсад омӯзгор ба қонандагон қонунҳову қоидаҳои қитобхониру ва тарзи истифодабарии онро фаҳмонида медиҳад. Ба қонандагон маслиҳат медиҳад, қи қадом қитобҳоро қонанд ва омӯзанд. Қитобқонӣ низ одат мебошад. Қитобдӯстдориро дар мактаби миёна ташаққул додан лозим аст, қуники илм инсонро аз рафтору қирдори бад нигоҳ дошта, ба қулку атвори неқ қидоят намуда, яке аз омили тарбияи фарқанги вақтгузаронии инсон мебошад. Танҳо илму дониш инсонро ба мартабаи баланд мерасонад. Мутолиаи қитоб барои васеъ намудани доираи дониш қизмат намуда, инсонро ба қори мустақилона тавассути қитоб одат меқунонад ва барои инқишофи тафакқуру нутқ хеле аҳамиятноқ мебошад.

Омӯзиши қитобҳои қуногун (қрестоматия, адабиёти илмӣ, мақаллаю рӯзномаҳо, маводи қонференсияҳои илмӣ ва ғайраҳо) имқон медиҳанд, қи масъалаҳои муқими давраҳои муқталифи таърихиру ба андозаи қофӣ омӯхта, дар атрофи масъалаҳои бақсноқи илмӣ, масъалақое, қи бояд дар оянда қаллу фасли қудро ёбанд, муайян қарда мешаванд.

Қор бо адабиёт тақозо меқунад, қи усулҳои тартиб додани феҳристи адабиёт, сарсухану қулоса, иқтибосоварӣ ва боқимонда усулҳои қорҳои илмӣ дар соҳаи илмҳои қомеашиносӣ дар синфҳои болоии (синфҳои IX-XI) мактабҳои миёнаи қамагонӣ истифода шаваанд.

Қамин тавр, матни қитобҳои қуногун (қитоби дарсӣ, ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва адабиёти бадеӣ) қамқун маводи муқими қаёти қузаштаи таърихию қамони қозира тасаввуроти қуруст

ва аниқ дода, дар раванди донишомӯзию ташаккули ҳунару малакаҳои амалии онҳо басо моҳияти калон мебозанд ва хонандагонро ба омӯзиши мустақилона тайёр намуда, қобилияти инфиродии онҳоро инкишоф медиҳанд, ба заковати инсон, ба қувваи ақлӣ ва дониши худ боварии комил ба вучуд меоварад.

1. Истифода бурдани матни китоби дарсӣ

Дониши хонандагони синфҳои болоӣ аз фанни таърих бо ёрии як зумра адабиёти иловагӣ васеъ ва мукамал мегардад. Онҳо ба хондани адабиёти илмию оммавӣ ва бадеӣ, китобҳои таърихӣ, ҳуҷҷатҳои таърихӣ, адабиёти сиёсӣ, маҷаллаву рӯзномаҳо шавқи калон доранд. Вале китоби дарсӣ дар мактабҳои миёна ҳамчун дастурамали асосӣ васеъ истифода бурда мешавад. Дар китобҳои дарсӣ курсҳои алоҳидаи таърих, мводи таълимӣ мувофиқи барномаҳои давлатӣ пайҳам ҷойгир карда шудаанд.

Аз китобҳои дарсии фанни таърих хонандагони мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ чӣ тахти роҳбарии омӯзгорон ва чӣ мустақилона истифодабарии он аз ҷониби хонандагон ба роҳ монда мешавад. Ҳоло дар ҷумҳурии мо аз фанни таърихи халқу тоҷик ва таърихи умумӣ барои синфҳои V-XI тамоми китобҳои дарсии замонавӣ таҳия гардида, аз ҷоп баромадаанд. Мазмуну мундариҷа, хусусият ва ҳаҷми мавод, ороиш ва қолаби услубӣ (дастгоҳи методӣ) – и аксарияти китобҳои дарсӣ ба синну сол ва дараҷаи тайёриву инкишофи хонандагон мувофиқ мебошад. Онҳо вобаста ба инкишофи илмҳои ҷомеашиносии замонавӣ такмил дода шудаанд. Ҳоло бояд кӯшиш кард, ки оянда мазмуни асосии китобҳои дарсӣ боқӣ монд. Пас аз озмоиши ҳар яке аз онҳо дар таҷрибаи педагогӣ ба даст даровардани китобҳои дарсии бардавом шарт ва зарур аст. Тез-тез иваз шудани мазмуну мундариҷаи китобҳои дарсӣ дар қори таълимии омӯзгорону донишомӯзии хонандагон як қатор мушкилиҳоро ба миён меоварад.

Дар таҷрибаи омӯзгорон усулҳои гуногуни истифодабарии матни китоби дарсӣ дида мешавад. Истифодабарии чунин услуб муҳусан дар синфҳои поёни самарабахш мебошад. Масалан, дар синфи V пас аз баёни мавзӯи нав худи омӯзгор қисман ва ё пурра мавзӯро аз китоб хонда, мазмуни онро ба хонандагон

маънидод менамояд. Бо ёрии омӯзгор хонандагон тарзи хониш ва истифодабарии китоби дарсиро азхуд меkunанд. Пас аз гузаронидани чандин машғулият шарт нест, ки омӯзгор тамоми мавзӯро ба хонандагон хонда, маънидод кунад. Омӯзгор метавонад танҳо баъзе лаҳзаҳои душвору мураккаби матни китобро хонда, эзоҳ диҳад. Инчунин, аз хониши мустақилонаи хонандагон истифода бурдан мумкин аст. Услуби мазкур на ҳама вақт мувофиқи мақсад аст. Агар мавзӯӣ навбатӣ мазмунан мураккабу пур аз саволҳои назариявӣ бошад, он гоҳ истифода бурдани услуби мазкур иштибоҳ мебошад. Умуман мавзӯе, ки аҳамияти калони таълимӣ-тарбиявӣ дошта бошад, ба тариқи мустақилона ба хонандагон супориш дода намешавад. Масалан, дар синфи VI дар мавзӯи “Маданияти Чин дар асрҳои миёна” омӯзгор бояд саволҳоеро, ки доир ба мавзӯи санъат бахшида шудаанд, худ онҳоро шарҳу эзоҳ диҳад, чунки дар мисоли чунин мавод худи омӯзгор метавонад, ки вазифаҳои мураккаби тарбиявӣ-зебошиносиро иҷро намояд. Аммо, мавзӯҳое, ки ба кашфиётҳои ҷуғрофӣ он давра бахшида шудаанд, омӯзгор метавонад онҳоро ба хонандагон ба сифати қори мустақилона супориш диҳад, чунки мазмуни ин масъалаҳо барои хонандагон дастрас буда, аз маводи мушаххас иборат мебошад. Дар синфҳои болоӣ бошад ин усул кам ба қор бурда мешавад.

Баъзе қисмҳои матни китобро омӯзгор метавонад дар раванди ҳикояи худ дохил намояд ва иборати зеринро истифода барад: “Дар китоби дарсии шумоён чунин оварда шудааст” ва ғайра. Дар баробари ин пас аз баёни мавзӯи нав омӯзгор метавонад таҳлили матни китобро бо ёрии хонандагон ташкил намояд. Ин амалро бо истифодабарии чунин усулҳо омода намудан мумкин мебошад: “Дар ин порча чӣ навишта шудааст?”, “Сарлавҳаи ин қисмати мавзӯро чӣ номгузорӣ кардан мумкин аст?” ва ё бо ёрии омӯзгор хонандагон аз матни китоби дарсӣ лаҳзаҳои асосӣ ва муҳимро ҷудо менамоянд. Дар натиҷаи ин амал хонандагон дар оянда фикри асосиро аз дуҷуминдараҷа фарқ карда метавонанд ва ба саволҳо посухи мухтасар доданро низ меомӯзанд.

Аз рӯи матни китоби дарсӣ таҳлили сарлавҳаҳо, бобҳо, бахшҳо ва саволҳои алоҳидаро омода намудан мумкин аст. Ин

услуг ба хонандагон усулҳои тартиб додани нақшаи кориро ёд медиҳад. Ин гуна лаҳзаҳои фаҳмонда додани маводи таърихи бо истифодабарии китоби дарсӣ гузаронидан мумкин аст. Аз рӯи саволҳои омӯзгор хонандагон бо истифодабарии китоби дарсӣ ба онҳо ҷавоби мувофиқ пайдо намуда метавонанд, инчунин барои хулосабарории мушаххас низ хизмат карда метавонанд. Дар ин бобат таҳлили хулосаҳои муҳими мафҳумҳои таърихӣ аҳамияти бузург дорад. Омӯзгори пуртаҷриба одатан дар охири дарс аз рӯи китоби дарсӣ хулосаҳои мавзӯи навро бо иштироки бевоситаи хонандагон таҳлил карда мебарояд. Бояд омӯзгор хонандагонро огоҳ намояд, ки дар матни китоб ин бахши мавзӯӣ бо хати сиёҳ чоп шудааст ва ба онҳо диққати махсус зоҳир карда шавад. Агар мафҳумҳо ва ё хулосаҳои дарс дар китоб бо хатти оддӣ чоп шуда бошанд, омӯзгор метавонад таклиф намояд, ки хонандагон бо қаламҳои ранга дар зерҳои онҳо хат кашанд. Ба ғайр аз ин, услубҳои боз услубҳои дигари истифодабарии матни китоби дарсӣ оид ба фанни таърих вучуд дорад. Масалан, яке аз вазифаҳои муҳими омӯзиши фанни таърих дар мактаб дар хонандагон тарбия намудани қобилияти дар худ тасаввур кардани ҳодисаҳои асосии таърихӣ, ки рух додаанд, мебошад. Барои расидан ба ин мақсад омӯзгор бояд ба хонандагон аввалан, бояд маҳорати дар худ тасаввур кардани давомнокии ҳаққонии давраҳои таърихи парастии намояд, соният ба ҳар як давраи аҳамиятноки ҳаёти таърихӣ, ки ба санаҳои хронологӣ маҳдуд шудааст, омӯзонад. Тамоми ҳодисаҳои таърихи ва он санаҳои сершумореро, ки дар китобҳои дарсӣ оварда шудаанд, дар ёд гирифта натавонистани хонандагон машқҳои махсусро талаб мекунад.

Қисми басо муҳими таърих ба сифати фанни мактабӣ равшан дарк намудани масъалаҳои замонҳо ва ҳисоби вақт дар таърих мебошад. Дар назди хонандагони синфи V алалхусус масъалаи солшумории таърихи ҳамчун вазифаи муҳим гузоштан лозим аст, то ки он норавшан намонад. Таҷриба нишон медиҳад, ки хонандагони синфҳои поёни барои муайян намудани асри ягон ҳодисаи таърихӣ мушкилӣ мекашанд, масалан, бо вучуди донишҷӯи сана, асри ислоҳоти гузаронидаи Салонро, ки соли 594 пеш аз мелод рух додааст, муайян карда наметавонанд. Як

қатор машқҳо ва шабоҳати оддӣ ба хонандагон муайян намудани асрро зуд ёд медиҳад. Чунончи омӯзгор аз хонанда мепурсад, ки чандсола шудааст? Одатан дар чунин маврид хонандагон зуд ба ин савол ҷавоби дуруст мегардонанд, омӯзгор бошад дар мавриди худ, аз ин ҷавоби бомавриди хонанда зуд истифода бурда, муқаррар мекунад, ки масалан, хонанда сини ҳаштсолагиро пур карда, ба 9 қадам мениҳад ва дар илми таърих низ чунин солҳое вучуд доранд, ки аллакай пур шудаанду, ба соли чадид қадам мениҳанд. Ин амал ба хонандагон имконият медиҳад, ки санаҳои дар китоби дарсӣ овардашударо ба асрҳои ба он мутобиқ муқоиса намуда, ҳисоб карда бароянд.

Ҳам барои омӯзгор ва ҳам барои хонандагон ҳангоми солшумории баръакс, яъне ҳангоми солшумории пеш аз мелод, мушкилиҳои зиёдеро бартараф кардан лозим меояд. Барои он ки хонандагон солшумории пеш аз мелодиро дар таърих бе мушкилӣ омӯзанд, омӯзгор бояд аз якчанд усул, ки дар асоси истифодабарии китоби дарсӣ ба миён гузошта мешавад, фаъолона истифода барад. Омӯзгор ба хонандагон як қатор саволҳоро пешкаш менамояд: чанд сол пеш аз ин дигар ҳодисаи таърихӣ, ки дар китоби дарсии шумо оварда шудааст, рух додааст? Чанд сол пеш аз ин ҳодисае, ки ба хонанда хуб маълум аст, ба амал омадааст? Бояд аз посухи хонандагон омӯзгор хулоса барорад: чӣ қадаре, ки ҳодиса аз ягон соли муайян рух дода бошад, ҳамон қадар шумораи солҳо то ба он гузаштааст. Шабоҳати ин ҳисоб бо солшумории пеш аз мелод ба хонандагон ёрӣ мерасонад, ки солшумориро ба таври баръакс дарк намоянд.

Усулидигаре, ки ба хонандагон барои фаҳмидани солшумории пеш аз мелод ёрӣ мерасонад, аз китоби дарсӣ истифода бурдани “ҷадвали вақт” мебошад, ки онро дар тахтаи синфӣ сабт намуда, хоҳиш кардан мумкин аст, ки хонандагон онро дар дафтари худ қайд намоянд. Чӣ тавре ки маълум аст, бо истифодабарии ин усул омӯзгор дар хонандагон бо ҷои дар тафаккури онҳо пайдо намудани тасаввуроти вақт, тасаввуроти масоҳатро ба миён меорад. Чунин тасаввурот барои хонандагон аёнӣ буда, бо ҳамин роҳ дарки масъала барояшон осон мегардад. Инчунин ҳал кардани масъалаҳои математикӣ доир ба масъалаҳои вақт барои

хонандагон хеле оддӣ ва фаҳмо мебошад (аз ... то ... чанд вақт гузаштааст?), дар ин гуна масъалаҳо солшумории пеш аз мелод ва солшумории мелодӣ истифода бурда мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар охири бобҳои алоҳидаи баъзе китобҳои дарсии фанни таърих чадвали хронологӣ низ дода мешавад. Санаҳои муҳими онро аз ёд кардан албатта лозим меояд. Аммо, аз азёдкунии кӯр-кӯронаи санаҳои таърихӣ бояд даст кашид. Хонанда дар натиҷаи омӯзиши таърих дар навбати аввали хусусиятҳои давраҳои бо санаҳои хронологӣ маҳдудшударо бояд фаҳмида гирад. Масалан, ҳангоми омӯختани таърихи Русия дар асри XVI симои Ивани IV, ҷанги Ливон, асир карда шудани деҳқонон ва ғайраро ба ин ҳодисаҳо вобаста кардан лозим аст.

Маводи таърихро аз рӯи давраҳои хронологӣ ҷо ба ҷо карда, ба ҳар як давра маълумоти муайян дода, мо ба хонандагон дар бораи тартиби таърихии муҳимтарин раванди таърихӣ тасаввурот ҳосил менамоем. Хусусиятҳои фарқкунандаи ҳар як давра, мароми қонунҳои он ва тартиби дигар шудани он хусусиятҳо, ба онҳо аз хусуси инкишофу ҷиҳатҳои фарқкунандаи таърихӣ тасаввурот ҳосил менамоем.

Давраҳои таърихро шаҳр дода, баробари ин мо ба хонандагон дар тахтаи синф ва дафтари махсус чадвали хронологиро сабт менамоем.

Барои дар хотираи хонандагон мондани муҳимтарин санаҳои хронологӣ тавсия кардан лозим аст, ки он санаҳо дар вақти дарс зуд-зуд такрор карда шаванд. Дар дафтари хонандагон ба шакли тақвими хронологияи ҳодисаҳо навишта шаванд. Дар синфхонаи таърих чадвалҳои хронологии деворӣ овехта шаванд, ки дар он ҷо бахшида ба ҳар як мавзӯи муҳими таърихӣ расму аксҳои мансуб буда мавҷуд бошад. Муқаррар намудани алоқаи устувор байни сана ва вақтҳои таърихӣ мансуб ба он сана ва ё давраи дахлдори он барои нағз дар хотир мондани хронология ёри мерасонад.

Омӯзгор бояд бар муқобили расмӣ азхудкардани санаҳои таърихӣ баромад карда, бояд кӯшиш ба ҳарч диҳад, ки хонандагон дар ҳақиқат ба моҳияти санаҳои азхудкарда сарфаҳм рафта, онҳоро хуб дар хотир нигоҳ доранд. Ҳолатҳои мавҷуданд, ки хонанда тамоми санаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик ва таърихи ҷаҳониро

хуб аз бар карда, ба дилхох саволи омӯзгор ҷавоб дода метавонад. Аммо, ҳаминро фаромӯш кардан лозим нест, ки мақсади асосии таълими фанни таърих ва вазифаи муқаддаси омӯзгор танҳо дар азхуднамоӣ ва омӯзонидани санаҳои таърихӣ ва хронологияи муҳими башарият нест, хонандагон пеш аз ҳама бояд ба моҳият, мазмун, мундариҷа ва аҳамияти таърихӣ воқеаҳои гузашта хуб сарфаҳм равад. Ҳоло санчиши дониши шогирдон тавассути тест оммавӣ истифода бурда мешавад, ки маҳз моҳияти суханони дар боло зикркардаамонро тақвият бахшида, гувоҳ аз он медиҳад, ки хонандагон ва шогирдони мо акнун бештари диққати худро ба азёдкунии санаҳои таърихӣ, истилоҳоти таърихӣ ва ному насаби шахсони машҳури таърихӣ менигаронанд, ки албатта бар ғоидаи қор нест. Шояд имтиҳонро аз фанни таърих бояд дар ду давра тақсим кард, яъне дар баробари санчиши тестӣ боз саволу ҷавоби шифоҳӣ низ бояд ҷой дошта бошад. Чунки дар баробари санчиши донишҷӯи санаи таърихӣ, номҳои подшоҳон ва дигар шахсони машҳури таърихӣ боз санчиши маҳорати дарки дурусти аҳамияти таърихӣ ҳодисаҳоро аз ҷониби хонандагон фаҳмидан лозим аст.

Ҳамин тавр, китобҳои дарсӣ дар раванди таълими фанни таърих мавқеи намоёнро ишғол мекунад. Мазмуну мундариҷаи онҳо иборат аз маҷмӯи донишҳо, малакаҳо, ки ба таври махсус интихоб шудаанд (вобаста ба хусусияти синнусоли хонандагон) ва барои ташаккули шахсият ва пайвастагии ӯ ба донишомӯзии оянда заруранд. Масъалаи ҳалталаби замонавӣ аз он иборат аст, ки мазмуну мундариҷаи китобҳои дарсиро ба стандарти давлатӣ дар омӯзиши фанҳои ҷомеашиносӣ, ҳаҷми ҳадди ақали донишҳоро тибқи барномаҳои мавҷуда ва сатҳи зарурии фарогирии он таъмин карда шавад.

Дар вақти истифодабарии китоби дарсӣ омӯзгор бояд хуб дарк кунад, ки бо кадом мақсад ин услуб истифода бурда мешавад, услуби мазкур аз кадом ҷиҳат беҳтар мебошад ва ба вазифаҳои таълимӣ-тарбиявӣ дарс мувофиқ аст ва ё не?

Дурустии услуб аз ҷиҳати педагогӣ дар суръате собит мешавад, ки он мувофиқи синну соли хонандагон бошад, дар мавриди иҷрои вазифаи муайяни таълимӣ-тарбиявӣ натиҷаҳои дилхоҳ дода тавонад.

2. Истифода бурдани ҳуччатҳои таърихӣ

Ҳуччатҳои таърихӣ сарчашмаи асосии дониши хонандагон доир ба давраи гузаштаи таърихӣ ба шумор меравад, ки дар асоси онҳо ҳодисаҳои гузашта барқарор карда шуда, алоқамандӣ ва қонуниятҳои тараққиёти таърихӣ нишон дода мешавад. Дар фанни таърихи мактабҳои миёна хонандагон бо баъзе ҳуччатҳои таърихӣ шинос мешаванд, ки истифода бурдани онҳо барои бехтар ва хубтар дарки воқеаҳои гузашта ёрӣ мерасонад. Хонандагон бо кӯмаки омӯзгор ҳуччатҳои таърихиро таҳлил намуда, ба моҳияти таърихи гузашта хуб сарфаҳм мекунанд.

Сарчашмаи асосии ҳуччатҳои таърихӣ барои омӯзгор ин хрестоматияҳо мебошанд, ки он китоби таълимиест, ки аз маҷмӯи ҳуччатҳои бо тартиби муайян овардашудаи ягон соҳаи дониш (дар ин маврид соҳаи илми таърих) иборат аст. Оид ба ҳар як давраи таърих хрестоматия мавҷуд аст. Масалан, хрестоматияи таърихи дунёи қадим ва ё хрестоматияи таърихи нав. Истифодабарии ҳуччатҳои таърихӣ дар раванди дарси таърих ба омӯзгор имконият медиҳад, ки дарсро аёнӣ ва шавқовар намояд. Ғайр аз ин, дар синфҳои болоӣ аз ҳуччатҳои иловагӣ низ истифода бурдан мумкин аст. Масалан, “Маҷмӯи хотираҳои иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ”, “Маҷмӯаи ҳуччатҳо аз таърихи барқароршавии соҳаи маданияти халқи тоҷик (с. 1924-1941)” ва ғайраҳо. Илова бар ин, дар ҳар як китоби дарсии замонавӣ як қатор ҳуччатҳо гирд оварда шудаанд, ки онро ҳам омӯзгор ва ҳам хонандагон истифода бурда метавонанд.

Бояд қайд намуд, ки истифодабарии ҳуччатҳои таърихӣ мушкилиҳои зиёдро ба миён меоварад. Масалан, аксари маҷмӯаи ҳуччатҳо ҳанӯз барои истифодабарии хонандагон мувофиқ карда нашудаанд. Онҳо аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, бисёр истилоҳоти нофаҳморо дар бар мегирад. Ба омӯзгор лозим меояд, ки қисмати муҳим ва дастраси онро интихоб намуда, онро ба хонандагон таҳлил намояд. Аммо, дар чунин амал мазмун ва мундариҷаи аслии ҳуччат набояд тағйир дода шавад.

Агар олими таърихшиноси тадқиқотчи дар ҳуччат манбаи тадқиқоти мавзӯи таърихиро бинад, пас омӯзгори фанни таърих дар ҳуччат пеш аз ҳама, барои намоиш, барои шарҳ додани

замони таърихӣ маводи хуберо мебинад. Аммо, ҳуҷҷатҳоро дар мактаби миёна танҳо бо миқдори маҳдуд, ба сифати манбаъ, яъне ҳамчун воситае, ки ба омӯзгор барои хонандагонро бо унсурҳои манбаъшиносӣ ва ба услубҳои тадқиқоти таърихӣ шиноскунада имконият медиҳад, ба қор бурдан мумкин аст. Омӯзгор бояд дар интихоби ҳуҷҷатҳои дар дарси таърих истифодабаранд а бояд пеш аз ҳама ба аҳамияти тарбиявӣ-таълимӣ ва инкишофдиҳанда будани вазифаҳои он аҳамият диҳад. Дар раванди таълим дар мактаби миёна ҳуҷҷатҳое, ки мазмунуну мундариҷаи ҳикоятӣ доранд, бештар истифода бурдан мумкин аст. Масалан, солномаҳо, ёддоштҳо, асарҳои таърихшиносони ҳамзамони давраи омӯхташаванда (Ҳеродот, Фукидит, Наршахӣ, Табарӣ ва дигарон). Истифодабарии ёдгориҳои адабиёти бадеие, ки моҳияти ҳуҷҷатӣ доранд (достони Ҳомер, “Ёддоштҳо”- и С. Айни ва дигарон) тавсия мешавад.

Ба ғайр аз ин, мо бисёр ҳуҷҷатҳоеро медонем, ки мазмуни ҳуқуқшиносӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва оморӣ доранд (қарорҳо, қонунҳо, барномаҳо, ҳисоботҳо, муқотибот ва ғайра). Ин гуна ҳуҷҷатҳо бар ҳилофи ҳуҷҷатҳои мазмуни ҳикоявӣ дошта, раванди тараққиёти ҷамъиятиро нишон намедиҳанд, баръакс ба давраи муайян, ба ин ё он зиннаи таърихӣ маълумот медиҳанд. Дар ин гуна ҳуҷҷатҳо ҳикоя не, балки самти амалӣ мавҷуд мебошад. Одатан ҳуҷҷатҳои мазмуни ҳикоявӣ дошта осонтар хонда мешаванд ва назар ба ҳуҷҷатҳои хусусияти мушаххасу дақиқ дошта барои хонандагон омӯзишашон шавқовартар мебошад. Зеро ҳуҷҷатҳои мушаххас аксар вақт бодикқат маънидод кардани ҳар як мафҳумро талаб мекунад. Ҳамаи далелу гуфтаҳои боло шаҳодат аз он медиҳад, ки дар мактабҳои миёна, дар раванди дарси таърих бештар ва аксари вақт месазад, ки аз ҳуҷҷатҳои хусусияти ҳикоявӣ дошта истифода бурд, чунки дарку қабулнамоии мазмуну мундариҷаи онҳо барои хонандагон сабуктар буда, шавқу ҳаваси онҳоро ба омӯзиши фанни таърих дучанд мегардонад. Аммо, бо ин суҳанони худ мо гуфтани нестем, ки ҳуҷҷатҳои хусусияти ҳуқуқӣ, сиёсӣ, оморӣ дар раванди таълими фанни таърих тамоман истифода бурдан нашаванд, баръакс ба қор бурдани онҳо аз сабаби мураккаб будани мазмунун мундариҷааш ва шарҳи он барои хонандагон

месазад, ки дар вақти истифодабарии ин гуна ҳуччатҳо омӯзгор худ пеш аз ҳама, омодагии олий дошта, бо забони ба хонандагон фаҳмо, содда ва оммафаҳм карда, моҳияти ҳуччатро фаҳмонда диҳад, вагарна истифодабарии ин гуна ҳуччат бар зарари кор шуда, хавасу хохиши хонандагонро ба омӯзиши фанни таърих суст мегардонад.

Навъи сеюми ҳуччатҳои таърихӣ – ин ҳуччатҳои расмӣ-давлатӣ ва ҳукуматӣ мебошад (баромаду паёмҳои Президент, лоиҳаҳо, қонунҳо, амрҳо, қарорҳои Ҳукумат ва ғайра). Ин гуна ҳуччатҳо ҳангоми омӯзиши таърихи замони муосир муҳимтарин сарчашмаи таърихӣ ба ҳисоб меравад, ки барои дарки таърихи замонавии ҷумҳуриамон хизмати арзанда мекунанд. Инчунин, ин маводҳо метавонанд барои баҳо додан ба дигар давру замонҳо низ хизмат карда, барои баровардани хулосаҳои муҳиму зарурӣ мусоидат менамояд. Масалан, омӯзгор метавонад, ки ба хонандагони синфи VI аз фанни таърихи умумӣ чунин супориш диҳад: ба таърихи инкишофи ҳокимияти подшоҳӣ аз асри V то асри XI назарот кунанд. Барои ин хонандагон аз китоби дарсӣ хислатномаи ҳокимияти подшоҳи франкҳо Хлодвигро бо диққат хонда мебароянд. Хонандагон дар асоси порраҳои ҳуччатҳое, ки дар китоби дарсӣ (дар охири мавзӯъ) оварда шудааст, тараққиёти ҳокимияти подшоҳиро муқаррар мекунанд, ки ӯ дар асоси тақсим кардани ғанимат маҷбур буд, ки боз ба урфу одатҳои кӯҳна итоат кунад, вале ба сифати сарлашкар ҳокимияти номаҳдуд дошт. Баъд аз ин хонандагон ба тавсифи ҳокимияти Карли Кабир мегузаранд. Ӯ чунин мешуморид, ки ҳокимиятро ба ӯ Худо додаст ва дарборихоро низ қасам мехӯронад ва ниҳоят хонандагон хусусияти ҳокимияти подшоҳии Фаронсаро дар асри IX-XI муайян карда метавонанд (давраи парокандагии феодалӣ ва олимақомии подшоҳ дар чома). Ҳамин тариқ, давраи тараққиёти давлати феодалиро хонандагон аз рӯи матни китоби дарсӣ ва порчаҳои ҳуччатҳое, ки дар охири боб дода шудаанд, муайян мекунанд. Хонандагон танҳо бо ёрии омӯзгор дар синф ба масъалаи гузошташуда, сабаби алоқамандии ҳодисаҳоро ошкор карда, аз рӯи ҳуччатҳои додашуда хулосаҳои зурурӣ бароварда метавонанд.

Хулоса, агар чӣ хонанда аз рӯи китоби дарсӣ қисмати мавзӯи дар вақти дарс супоридашударо азхуд кунад ва аз рӯи талаботи омӯзгор чизи азхудкардаашонро баён намоянд ҳам, аммо ин амал тадбиқкуннадаи маҳорати кори мустақилонаи хонандагон намегардад. Ҳикояи хонанда аз он вақт сар карда ба кори мустақилона табдил меёбад, ки агар ӯ дар асоси маводи интихобшуда ё фикру мулоҳиза ягон хулосаи мустақилона барорад. Бештар ин маҳорат дар заминаи кор бо адабиёти иловагӣ, маводи ҳуччатӣ пайдо мегардад. Вале, китоби дарсӣ одатан имконият медиҳад, ки кор тавре ташкил карда шавад, ки хонанда бояд бо матни қисмҳои алоҳидаи боб ва маводи ҳуччатӣ, ки бештари вақт дар охири боб оварда мешавад, мустақилона кор кардан ва мустақилона фикронӣ карданро омӯзанд.

Дар таҷрибаи педагогӣ шаклҳои зерини истифодабарии ҳуччатҳо во меҳӯранд:

1) Аз рӯи ҳуччат ҳикоя кардани омӯзгор. Масалан, аз асари С. Айни “Мақтаби кӯҳна” омӯзгор як порчаи на он қадар бузургро интихоб мекунад, ки ба масъалаи услуби фаъолияти омӯзгори пешазинқилобӣ баҳшида шудааст. Ин порчаро нақл карда, баъзан эзоҳҳои танқидӣ баён мекунанд, ё ин ки ҷойҳои шубҳаноки ҳуччатҳоро тамоман сарфи назар карда мегузарад.

2) Гирифтани матн аз ҳуччат тавассути эзоҳот ва иловаҳои омӯзгор. Масалан, порчаҳо аз имтиёзномаи Карли Кабирро дар бораи мулкҳо хонда дода, омӯзгор манзараи ҳаёти феодалҳо, намуди зоҳирӣ ва дохилии ҳавлию хонаю мулкро тасвир карда, расмҳои китоби дарсӣ, ё расмҳои деворӣ (агар онҳо мавҷуд бошанд) истифода мебарад. Эзоҳҳои омӯзгор ба порчаҳои хондадодашуда бо матни ҳуччат алоқаманд карда шуда, ба тасвири аёнии зиндагонӣ ва ахлоқи ҷамъияти замони омӯхташаванда ба амал бароварда мешавад.

3) Дар дохили синф бо иштироки фаъолонаи хонандагон хондани порча аз дохили ҳуччат ва муфассал дида баромадани мазмуни он. Омӯзгор кӯшиш мекунад, ки хонандагон мустақилона бо иштироки маҳдуди омӯзгор барои инъикоси симои замон баъзе хулосаҳо бароранд. Масалан, дар асоси хондани “Ҳотираҳои амири Бухоро - амир Олимхон” тасвири шахси номдор дар

замони ҳуҷуми Русия ба Осиеи Миёна тасаввурот пайдо намудан. Ҳангоме ки хонандагон аз рӯи маълумотҳои ҳуҷҷатӣ ҳаёти гузаштаре дар тафаккури худ тасаввур кардани шаванд, пас онҳо дар асл метавонанд, ки тадқиқоти содаи таърихӣ гузаронанд. Омӯзгор маводи қаблан омӯхташударо пешкаши хонандагон карда, тавассути саволҳои ёрирасон хонандагонро барои ошноӣ пайдо кардан бо усулҳои тадқиқоти таърихӣ, ёри мерасонад. Дар вақти хондан ва санҷида баромадани ин гуна ҳуҷҷатҳо лозим аст, ки матни ҳуҷҷат дар пеши назари хонандагон нигоҳ дошта шавад, порчаи зарурӣ аз дохили ҳуҷҷат бо компютер чоп шуда, як нусхагӣ бояд дар ҳар як мизи хонандагон гузошта шавад. Ҳангоми машғулият ҷойҳои интихобшударо чандин маротиба хондан, муқоиса кардан, калимаҳою мафҳумҳои душворфаҳмо маънидод кардан ва хулосаҳои зарурӣ баровардан зарур аст.

4) Ҳуҷҷатҳоро мустақилона дар хона хондани хонандагон. Омӯзгор порчаи шавқовар ва ба хонандагон фаҳмо аз дохили ҳуҷҷат интихоб менамояд (бештар вақт аз ҳуҷҷатҳои мазмуни ҳикоявӣ дошта, ёддоштҳо, рӯзномаю мукотибаҳо) ва ба хонанда ё як гурӯҳи хонандагон тақлиф карда мешавад, ки бо ҳуҷҷат ошно шаванд ва онро дар синф бо тариқи ахборот ё маърузаи хурд нақл кунанд. Дар синфҳои болоӣ тавсия карда мешавад, ки диққати хонандагонро бо баъзе унсурҳо ҷалб карда, дар бораи дурустии ҳикоя, доир ба қадом табақаи ҷамъиятӣ тааллуқ доштани муаллифи асар, шароити таърихӣ ба вуҷуд омадани он ва ғайра эзоҳоти таҳлилий баён карда шавад. Ин гуна супоришҳои тадқиқотиро дар он суръат тақлиф кардан лозим аст, ки агар як чанд ҳуҷҷати он замон бо якдигар муқоиса карда шуда, аз нуқтаи назари танқидӣ ба онҳо муносибат карда, барои ҳалли масъалаи гузошташуда хулосаҳои лозимӣ бароварда шавад.

Албатта, бо номбар кардани усулҳои мазкур ба навъи истифодабарии ҳуҷҷатҳо хотима додан мумкин нест. Дар таҷрибаи кори педагогии омӯзгор аз шаклҳо ва намудҳои дигари он низ истифода кардан мумкин аст. Ҳангоми истифодабарии ҳуҷҷатҳо муҳим аст, ки шавқи хонандагон ба омӯхтани ҳуҷҷатҳои замони гузашта рӯз аз рӯз пурзӯр карда шавад. Аз ин сабаб, омӯзгор вазифадор аст, ки таърихи пайдоиши ин ва ё он

хуччатро накл карда диҳад, доир ба муаллиф ва замоне, ки ин хуччат навишта шудааст, мухтасар маълумот диҳад. Дар синфҳои болоӣ хонандагонро бо намуди аслии баъзе асноди таърихӣ дар осорхонаҳо, бойғониҳо ва баъзе бойғониҳои оилавии мардуми ҷумҳурии шиносонидан бамаврид аст.

Ҳамин тавр, хуччати таърихӣ ҳамчун хотираи ҳаёти гузаштаи таърихӣ дар худ доир ба ин ва ё он замон тасаввуроти дурусти илмию диққатҷалбкунанда таҷассум мекунад. Хонанда хусусият ва муносибатҳои ҷамъиятии гузаштаре танҳо бо роҳи хондан ва санҷидани хуччатҳои таърихӣ беҳтар аз ҳама фаҳмида метавонад.

Дар синфҳои болоӣ хонандагон ба ёддоштҳои гуногун шавқи калон доранд. Агар омӯзгор ин гуна сарчашмаҳои қимматбаҳоро бо маҳорат истифода бурда тавонад, хонандагон мавзӯро бо диққат ғуш мекунанд ва дар хотираи онҳо ин воқеаҳо хубтар боқӣ мемонанд.

Омӯзгоре, ки дар баробари истифодабарии хуччатҳо ба асбобҳои аёни таърихӣ мекунад, вазифаҳои таълимӣ-тарбиявии дарсро бо ҳама беҳтар ҳал карда метавонад.

Дар дарси таърих услубҳои гуногуни истифодабарии хуччатҳои таърихӣ дида мешаванд, ба монанди: истифода бурдани хуччатҳои таърихӣ дар вақти нақлу сӯҳбати худӣ омӯзгор, баъзан хуччатҳоро омӯзгор худ хонда, таҳлил менамояд, таҳлили матни хуччати таърихӣ бо иштироки хонандагон таҳти роҳбарии омӯзгор, таҳлили мустақилонаи хуччатҳои дастрас аз ҷониби хонандагон (дар синф, дар вақти дарсҳои махсуси амалӣ, ё ин ки ба сифати вазифаи хонагӣ, хаттӣ ё шифохӣ).

Усулҳои истифодабарии хуччатҳои гуногунанд ва ба дараҷаи омодагӣ ва хусусиятҳои шахсии омӯзгор, инкишофи малакаи илмӣ-тадқиқотии ӯ, ба хусусиятҳои синнусолӣ, дараҷаи омодагии хонандагон ба дарс, ба мавҷуд будан ва ё набудани маводи ёрирасон (дар мисоли хуччатҳои таърихӣ), ба моҳият ва мазмуни замони омӯхташаванда, ба миқдори маълумотҳои хуччатии он ва ғайра вобастааст.

Омӯзгор бояд хангоми интихоб кардани хуччатҳои талаботҳои зеринро ба назар гирад, хуччат бояд:

- аз ҷиҳати нақл таъсирбахш бошад ва тафсилоти зиндагӣ ва ё сюжет дошта бошад;

- бо забони оддӣ ва барои хонандагон фаҳмою таъсирбахш навишта шуда бошад;
- ҳаҷман бузург набошад;
- мазмуну мундариҷаи ҳуҷҷат бо хусусиятҳои синну сол ва дараҷаи донишу фаҳмиши хонандагон мувофиқ бошад;
- ҳуҷҷат бояд дар илми таърихшиносӣ санҷида шуда, ҳақиқати аслии замони омӯхташавандаро инъикос намояд.

3. Истифода бурдани адабиёти бадеӣ

Барои он ки хонандагон ҳангоми таълими фанни таърих на танҳо аз ҳодисаҳои гузашта огоҳ шаванд ва таъсири тарбиявии дарс дучанд гардад, омӯзгор бояд мавзӯи дарси худро дар асоси маълумотҳои иловагӣ тартиб дода, онро бо қадри имкон равшану возеҳ, таъсирбахшу пурмазмун намояд. Аммо ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки омӯзгор на дар ҳама маврид барои пурсамар гузаштани ҳикоя худ воситаҳои хуби баёнкунӣ пайдо карда метавонад. Дар чунин ҳолат беҳтарин асарҳои устодони сухани бадеӣ бояд мадатрасони омӯзгор шаванд. Омӯзгори фанни таърих вазифадор аст, ки пеш аз ҳама худ аз адабиёти таърихӣ огоҳ бошад ва барои тақмили ихтисоси худ дар бобати донисани сарватҳои адабиёти бадеии ватанию ҷаҳон ҳамеша кор кунад ва тақмил ёбад.

Агар натиҷаи таҳлили илмӣ ба воситаи мафҳум ва гурӯҳҳо ифода ёбад, пас дар адабиёт онҳо ба воситаи нақшҳои бадеӣ ифода меёбанд. Масалан, Ф. Энгелс қайд карда буд, ки асари О. Балзак “Масҳакаи одамӣ” таърихи нимаи аввали асри XIX Фаронсаро хеле диққикона ифода менамояд ва изҳор мекунад, ки ӯ бисёр масъалаҳои муҳими иқтисодӣ-иҷтимоиро ба воситаи он дарк кардааст, ки ин гуна ақидаҳоро дар асарҳои таърихшиносон, иқтисодчиён ва оморшиносон пайдо намудан мумкин аст.

Истифода бурдани адабиёти бадеӣ дар раванди таълими фанни таърих барои аниқ ва мушаххас намудани маводи таърихӣ мадад мерасонад, ба ин восита хонандагон дар бораи ҳаёти гузашта тасаввуроти муайян пайдо менамоянд. Масалан, асарҳои таърихии В. Ян “Чингизхон” ва “Батый” доир ба усул

ва маҳорати ҳарбӣ, мусаллаҳшавӣ ва омодагии ҳарбии муғулҳо маълумот медиҳанд.

Фаъолона истифода бурдан аз порчаҳои бадеӣ ба омӯзгор имконият медиҳад, ки дарсро ҷоннок, таъсирбахш ва ифоданок гузаронад. Масалан, доир ба ҳаракати инқилобии халқи фарнсавӣ асари В. Гюго “Соли 93-юм”, мудофияи Севостопол дар ҷанги Қрим асари Л.Н. Толстой – “Ҳикояҳои Севостопол” ва ғайра нақл мекунанд. Ба воситаи адабиёти бадеӣ хонандагон ҳодисаҳои гузаштаро зинда тасаввур намуда, барои хубтару беҳтар ифода намудани воқеаҳои таърихӣ дониши мустаққаи пайдо менамоянд.

Албатта, дар ин ҷо ба мо имконият фароҳам нест, ки тамоми адабиёти бадеии роҷеъ ба масъалаҳои машҳури таърихиро номбар кунем, аммо ба ҳамагон хуб маълум аст, ки истифода бурдани санъаткорони адабиёти тоҷику рус ва адабиёти Ғарбу Шарқ, барои равшан ифода намудани бисёр масъалаҳои таърихӣ ёрии бузург мерасонанд. Масалан, ҳангоме, ки омӯзгор дар бораи муборизаи инқилобии синфи корғари рус ҳикоя мекунад, ноғузир ба нақши Павел Власов “модари” А.М. Горкий муроҷиат менамояд. Шахсияти шоири бузурги форсу-тоҷик А. Фирдавсӣ дар асари С. Улуғзода бисёр хуб, мукамал ва равшину возеҳ инъикос ёфтааст, ки албатта, истифодабарии ин гуна адабиёти иловагӣ дар раванди дарс қиссаҳои омӯзгорро ҷоннок ғардонид, ба онҳо ранги дигар мебахшанд.

Намудани беҳтарини истифода бурдани адабиёти бадеӣ дар мавриди исботномаии масъалаҳои илмӣ-назариявӣ маводи беҳтарин мебошад. Олимони таърихшинос дар асарҳои илмии худ аз адабиёти бадеӣ, мақолу зарбумасалҳо васеъ истифода мебаранд ва бо ин роҳ метавонанд фикрҳои худро хеле ифоданок, таъсирбахш ва асоснок намоянд. Нависанда бошад дар асоси омӯзиши замон нақшҳои махсуси даврани гузаштаро ҳикоя намуда, ҳаёти шахсии онҳоро тасвир менамояд. Мақсади бадеии муаллиф эҷод намудани шахсон ва ҳодисаҳои мебошад, ки дар хусуси онҳо дар ёдгориҳои таърихӣ маълумот набошад ва ӯ ин шахсон ва ҳодисаҳои эҷодкардаашро бо аломатҳои таърихӣ здвронаш алоқаманд намуда, тасвир менамояд. Аммо омӯзгори фанни таърих бошад на арванди умумии таърихӣ, балки ҳодисаҳои

аниқро қисса менамояд, ки дар ҳақиқат вучуд доштанд. Омӯзгор аз дохили воқеаҳои зиёду машҳур воқеаҳои махсусро интихоб менамояду онро бо таври ҳақиқӣ тасвир менамояд, ки айнан чунин дар ҳуҷҷатҳои таърихӣ инъикос ёфтаанд.

Омӯзгори фанни таърих на бояд ба худ ҷои донанд, ки ҳодисаҳо ва ё шахсҳо, ки дар манбаҳои таърихӣ зикр нашудааст, қисса кунад. Чунки асоси таъсири тарбиявии илми таърих ба хонанда нишон додани ҳақиқати раванди таърихӣ мебошад. Агар хонанда ҳис намояд, ки манзараҳои таърихӣ на дар асоси воқеаҳои аниқ таърихӣ нақл шудаанд, балки дар асоси азхудбофии омӯзгор тасвир шудаанд ва дар чунин самт ба муболиғаи бадеӣ аз ҷониби омӯзгор роҳ дода шудааст, пас илми таърих барояш ба монанди раванди ҳақиқии тараққиёт қабул карда намешавад. Бинобар ҳамин, адабиёти бадеӣ дар вақти дарси таърих бояд ба сифати инъикоскунандаи воқеаҳои ҳақиқии раванди таърихӣ буда, воситаи истифодабарии маводи иловагӣ бояд бошад. Хонанда, ки доир ба замони таърихӣ тавассути омӯзиши фанни таърих тасаввурот пайдо намудааст, дарку идроки худро бо роҳи омӯзиши асару ҳикояҳои таърихӣ айнан мувофиқи донишҳои ҳосилкардааш аз ҳуҷҷатҳои мушаххаси таърихӣ, бо ёрии аввалин вусъат мебахшад. Бештари тасвири зисту зиндагонӣ, тавсифи ходимони барҷастаи таърихӣ ва баъзе мавридҳои дахлдори алоҳида гирифташударо ба сифати иловаи ҳикояи таърихӣ аз адабиёти бадеӣ гирифтани мумкин аст.

Барои омӯзиши ҳаёти гузашта адабиёти бадеӣ бечунучаро аҳамияти бузург дорад ва дар чунин маврид ду навъи адабиёти бадеиро фарқ кардан лозим аст:

Яке асарҳои бадеие, ки дар ин ва ё он давраи таърихӣ бевосита аз тарафи муаллифони муосир эҷод карда шудаанд, дигар асарҳои бадеие, ки муаллифони замонавӣ доир ба мавзӯҳои таърихӣ эҷод намудаанд. Асарҳои бадеии навъи якум яке аз сарчашмаҳои муҳим роҷеъ ба таърихи гузашта ба ҳисоб рафта, сазовори истифодабарии ҳаматарафа мебошад. Лекин, азбаски ин асарҳо аз ҷониби шахсони алоҳида навишта шудаанд, бинобар ҳамин дар ин гуна асарҳо мумкин аст, ки фикр, хулосабарории шахсии муаллифон ба назар афтад, ки он таҷассумгари манфиати синфҳои

алоҳидаи чомеаи замони ифодакунанда бошад. Дар чунин маврид аз ҷониби омӯзгор лозим меояд, ки ин гуна асарҳоро аз зери назари танқидӣ гузаронида, пас онҳоро пешкаши хонандагон намояд. Масалан, асари “Гуфтор дар бораи полки Игор”- ро ба сифати мисол истифода бурдан мумкин аст, ки дар он масъалаҳои замони феодалии Русияи подшоҳӣ инъикос шудааст. Худ аз худ маълум мешавад, ки чунин асар ба сифати сарчашма аз ҳар ҷиҳат сазовори истифодабарӣ мебошад, чунки муаллифи асар шоҳиди бевоситаи воқеаҳои замон буд. Аз нуқтаи назари манфиатҳои синфӣ худ бошад ҳам кӯшиш ба харҷ додааст, ки то як андоза ҳақиқати ҳолро ифода намояд.

Баъзе асарҳои бадеии замони гузашта сарчашмаи муҳим шуморида шуда, бевосита омӯхта ва тадқиқ карда мешаванд. Асарҳои дар замони бевосита таърихӣ эҷодшуда ҳам ҳақиқати объективонаи таърихро дар баъзе мавридҳо ифода карда наметавонанд. Чунки қисмати зиёди ин гуна асараҳо аз ҷониби табақаҳои болоии ҷамъият навишта шудаанд, ки албатта дар чунин маврид муаллифони асарҳои номбурдашуда пуштибон ва ҳимоятгари манфиатҳои табақаи болоии ҷамъият, яъне дар аксар маврид феодалҳо, заминдорони бою калон, мансабдорон ва подшоҳон будаанд.

Барои омӯзиши усул ва мароми зисту зиндагонии одамони шӯравӣ асарҳои бадеии шоирон ва нависандагони он давра аҳамияти бузург дорад. Адабиёти шӯравӣ ҳаёт, зиндагонӣ ва муборизаи халқи шӯравиро ифода намуда, барои таҳлили таърихи даврони шӯравӣ аҳамиятнок мебошад.

Дар баробари адабиёти бадеӣ барои омӯзиши илми таърих эҷодиёти даҳонӣ низ аз ҷоида ҳолӣ нест. Дар чунин навъи мавод фикру зикр, орзуҳои нек ва ниятҳои мубораки оммаи васеи халқ ифода ёфтааст.

Асосан дар раванди таълими фанни таърих аз чунин намуди усулҳои истифодабарии маводи таърихӣ-адабӣ ба кор бурда мешавад:

Аввалин ва оддитарин усули истифодабарӣ аз китобҳои таърихӣ дар дарси таърих услуби намоиши адабӣ-бадеӣ мебошад, яъне порчаеро аз асари бадеӣ омӯзгор ҳангоми қиссаи масъала ба сифати намоиши ҳикоя хонда медиҳад.

Ин навъи услубро дар ҳар синфи мактаби миёна, сар карда аз синфи V то синфи XI қор фармудан мумкин аст. Дар ин ҳолат, албатта, асарҳо мувофиқи барномаи таълимӣ интихоб гардида, хусусияти синнусолии хонандагон низ ба инобат гирифта мешавад. Барои он, ки аз порчаҳо дар дарси таърих хонандагон таъсири бояду шояд гиранд, зарур аст, ки омӯзгор қабл аз хонда додани асар, қисса кунад, то ки дар шуури хонандагон ягон риштаи таърихӣ боқӣ монад, дар асоси он хонандагон мазмуни матни адабии хондашударо дарк карда метавонанд. Дар асоси хондан, ба воситаи талаффуз ва сукут ҷойҳои муҳимро гаштаю баргашта тақроран хондан лозим аст.

На дар ҳар як дарси таърих истифодабарии адабиёти адабӣ-бадеӣ ҷои аз аст. Ин дар бештари мавридҳо мазмуни дарсро аз ҳад зиёд мураккаб мегардонад ва диққати хонандагонро ба тафсилоти дараҷаи дуҷум чалб менамояд. Бинобар ҳамин, дар вақти интихоб намудани матни адабиёти адабӣ, мисол овардани он дар дарси таърих, бояд мазмуни матни адабиёти бадеӣ ба мазмунун мундариҷаи дарс ва ба вазифаҳои услубие, ки омӯзгор дар назди худ мегузорад, ба назар гирифта шавад.

Усули дуҷуми истифодабарии адабиёти бадеӣ дар дарси таърих таҳлили матни адабӣ мебошад. Таҳлил ё аз тарафи ҳуди омӯзгор ва ё бо роҳи сӯҳбат бо аҳли синф гузаронида мешавад. Хулосаҳои дар натиҷаи таҳлил ҳосилшуда, маводи матро вусъат ва тақмил медиҳад. Гарчанде, ки ин навъи услуб дар синфҳои поёни кам ба қор бурда шавад ҳам, вале истифодабарии он дар синфҳои болоӣ аҳамияти махсус дорад. Оиди истифода бурдани ин услуб як чанд мисол пешкаш мекунем:

Омӯзгор барои шогирдон вазъияти Юнони Қадимро дар арафаи ҷанги байни Юнону Форс, ба хусус марҳалаи ҷанги назди баҳри Саламинро тасвир намуда, сипас ба таҳлили ҳуди рафти муҳориба мегузарад. Дар ин ҷо истифода бурдани порчае аз матни фоҷиавии Эсхил “Форсҳо”, ки дар он ҷанги Саламин тасвир шудааст, айни муддао аст ва баъд ба хонандагон тахминан саволҳои зерин пешбинӣ карда мешавад:

1. Таносуби қувваҳои форсҳо ва юнониҳо дар аввали ҷанг чӣ гуна буд?

2. Чаро дар рафти чанг бартарии юнониҳо баръало намудор буд?
3. Чанги Саламин бо кадом натиҷаҳо ба анҷом расид?

Омӯзгор посухҳои хонандагонро ҷамъбаст намуда, афзалияти киштиҳои юнонӣ ва ватандӯстии онҳоро, ки барои нигоҳдории истиқлолияти ватани худ ҷонбозиҳо намуданд, қисса мекунад. Баъд аз ин амал матни адабии манзараи чанги Саламин дар хотираи хонандагон хуб боқӣ мемонад.

Ба сифати услуби сеюм усули кор карда баромадани китобҳои бадеии таърихӣ дар ҳуди ҳикояи омӯзгор истифода бурдани маводи асарҳои бадеӣ мебошад. Омӯзгор дар синф порчаҳои асарҳои адабиёти бадеиро хонда намедихад, балки хангоми ба дарс омодагӣ дидани худ мазмунӣ онро омӯхта, баъзе манзараҳо, нақшҳо ва ё ҳислатномаро дар ҳуди матни қисса кардаи худ истифода мебарад. Ин услуб назар ба ду услуби пешина муҳимтар аст. Ин амал аввалан нутқи омӯзгор ва баъдан дониши хонандагонро такмил медиҳад. Сониян, омӯзгор имконият пайдо мекунад, ки дар вақти таълими фанни таърих инчунин асарҳоеро ба кор барад, ки мазмунан ва ё шаклан барои хонандагони мактаби миёна душворфаҳманд.

Услуби зерин иборат аз рукнҳои зерин аст:

Дар дарси таърих он маводи адабиёти бадеиеро ба кор бурдан мумкин ва лозим аст, ки хонандагон дар вақти дарсҳои адабиёт ба тариқи мутоилаи берун аз синфӣ ба он ошно шуда буданд. Дар ин ҳолат лозим аст, ки омӯзгори фанни таърих бо омӯзгори фанни адабиёт дар бораи ҳаҷм ва моҳияти истифодабарии маводи таълимӣ сӯҳбат кунанд. Бо роҳи мисолории ин ва ё он асари бадеӣ хангоми қиссаи омӯзгор ва ё хангоми сӯҳбат бо аҳли синф истифода бурдан мумкин аст. Масалан, дар вақти омӯзиши ҳодисаҳои таърихӣ халқи тоҷик роҷеъ ба қарнҳои IX–X омӯзгор муқаррар менамояд, ки аксарияти хонандагон ба мазмунун моҳияти “Шоҳнома” – и А. Фирдавсӣ шинос ҳастанд, пас дар чунин ҳолат аз ин асари бадеӣ барои дар вақти дарс хонда додани миқдори зиёди порчаҳо ҳочат нест. Дуруст мешавад, агар омӯзгор ҷойҳои муҳими дostonро интихоб намуда, дар вақти дарс онро ба хонандагон хотиррасон намояд.

Махусан маводи он асарҳоеро, ки хонанда дар вақти омӯзиши фанни адабиёт азхуд кардааст, дар вақти таърихомӯзӣ ба қор бурдан муҳим аст. Чунки онҳо на танҳо хонда баромада шудаанд, балки онҳоро хонандагон бо ҳамроҳии омӯзгори фанни адабиёт низ қор карда баромадаанд, бинобар ҳамин бо тақдир он дар вақти дарси таърих мавод дар хотираи хонандагон хубтар боқӣ мемонад.

Ин донишҳоро дар вақти таълими фанни таърих истифода бурда, мо дар хонанда ҳисси дарки воқеаҳои таърихро боз ҳам беҳтар хубтар мегардонем ва маводи дар рафти дарсҳои адабиёт омӯхташуда боз ҳам чуқуртар аз нуқтаи назари таърихӣ дарк карда мешавад.

Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки истифодабарии адабиёти бадеӣ дар вақти дарсҳои таърих амали танҳо дохилисинфӣ набуда, берун аз он, яъне ба сифати қори мустақилона низ онро ба хонандагон супориш додан мумкин аст. Барои ҳар як мавзӯи таърихӣ, ки дар дарс омӯхта мешавад, рӯйхати адабиёти бадеиро барои мутоилаи беруназсинфӣ хонандагон тартиб дода, пешкаши онҳо гардонидан лозим аст. Рӯйхати адабиёти тавсиягардида дар девори синф ва ё тахтаи синф оварта, хонандагон ба мазмуну мундариҷаи кӯтоҳи ҳар як асар қаблан ошно намудан зурур аст. Таҷрибаи пешқадами омӯзгорони фаъол гувоҳ аз он аст, ки ҳангоми пешниҳоди рӯйхати адабиёт танҳо номгӯи асар ва муаллифи онро номбар кардан кам аст, омӯзгор бояд мазмуни мухтасари ҳар як асари номбурдаро ба хонандагон таъмин намояд. Нусхаи аслии он асарҳоро инчунин ба дарс оварда, ба хонандагон онҳоро намоиш додан пурсамар мебошад. Инчунин, ба фаъолияти беруназсинфӣ хонандагон роҳбарӣ намуда, усулҳои мухтасари зиёд намудани шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши фанни таърих истифода бурдан лозим аст.

Ба ҳамин тариқ, қори иловагии берун аз синфӣ дар қори таълиму тарбия самаранок бузург мерасонад, зеро хонандагон дар асоси он таърихро беҳтар дарк намуда, ба он ҳисси ҳурмату эҳтироми хоса пайдо менамоянд. Шавқу завқашон нисбати адабиёти бадеӣ бедор шуда, дар бобати қори мустақилона бо

китобҳо ва хониши асарҳои бадеӣ ҳунару малакаҳои иловагӣ азхуд мекунанд.

Ҳамин тавр, яке аз воситаҳои шиносии хонандагон бо гузаштаи таърихӣ мутолиаи адабиёти бадеӣ мебошад, ки онро омӯзгор барои хониши берун аз синфӣ ва таълимӣ дарси истифода мебарад. Истифодаи бурдани адабиёти бадеӣ ҳикояи омӯзгорро дар вақти дарс мушаххас намуда, барои равшан ва пурра ифода намудани таърихи гузашта имконият медиҳад. Ҳамаи суҳанони дар боло зикршуда шаҳодат аз он медиҳанд, ки асарҳои таърихӣ-адабиёро бо мақсади беҳтар намудани савияи дониш ва сатҳи таърихдонии хонандагон истифодаи бурдан мумкин аст ва дар баробари ин онҳо аҳамияти калони тарбиявӣ низ доранд.

Адабиёти бадеӣ барои ба роҳ мондани таълими фанни таърих ба таври шавқовар ёрии бузург мерасонад. Вале ҳаминро дар назар доштан лозим аст, ки муаллифи асар гузаштаи таърихиро аз сари нав ҳикоя намуда, ба таърихшинос табдил намеёбад. Ӯ танҳо аз маълумотҳои таърихӣ ба сифати мавод истифода мебарад, оиди ин ва ё он ҳодисаи фикри мулоҳизаҳои шахсии (субъективии) худро инъикос менамояд. Аз ин сабаб, истифодабарии маводи адабиёти бадеӣ аз нуқтаи назари танқидӣ шарт ва зарур аст.

Ҳангоме, ки доир ба истифодабарии адабиёти бадеӣ дар вақти таълими фанни таърих суҳан меравад, ин чунин маъно надорад, ки омӯзгор беҳудаю баҳуда, ба таври васеъ адабиёти бадеиро истифода барад, дарсро аз тасвирҳои бадеӣ пур кунад. Агар омӯзгор зуд-зуд ба нақшҳои бадеӣ дар дарси таърих муроҷиат намояд, он гоҳ аҳамияти тарбиявӣ ва таълимии дарси таърих суст хоҳад шуд. Бинобар ин адабиёти бадеиро бо як андозаи муайян истифодаи бурдан лозим аст. Дар таҷрибаи педагогӣ усулҳои гуногуни истифодабарии адабиёти бадеӣ маълуманд:

1) Омӯзгор метавонад дар баробари баёни мавзӯи нав дар бораи ин ва ё он адабиёти бадеӣ маълумоти мухтасар диҳад.

2) Истифодаи бевоситаи адабиёти бадеӣ дар вақти дарс ба воситаи овардани иқтибосҳо.

3) Баъзан омӯзгор ба хонандагон нақшҳои бадеиро аз рӯи асраҳои ба ӯ шинос танҳо ёдоварӣ менамояд.

4) Аз рӯи асарҳои алоҳида порчаҳои на он қадар бузургро таҳлил кардан ҳам мумкин аст.

Қабл аз он, ки ин ва ё он асари бадеӣ истифода бурда шавад, омӯзгор бояд пешакӣ онро омода намуда, қисмати муҳим ва лозимаи онро муайян созад. Дар адабиёти бадеӣ одатан тавсифи ягон воқеа чандин саҳифаро дар бар мегирад, ки ҳамаи онро албатта омӯзгор дар вақти маҳдуди дарс хонда додан ва ё таҳлил намудан наметавонад. Бинобар ин, омӯзгор бояд қабл аз оғози дарс қисмати муҳиму шавқовари матни адабиёти бадеиро интихоб намуда, ҳаҷмашро кӯтоҳ намояд, албатта ба шарте, ки ин даҳолат ба мазмуну мундариҷаи асар зиён нарасонад.

4. Услуби фаъоли амалии таълими муосир

Масъалаи такмили услубҳои таълим, ки самаранокии кори мактаб ба он зич алоқаманд аст, доимо дар маркази диққати омӯзгорону олимони қарор дошт ва ҳоло низ дорад. Дар шароити кунунии замони демократии ҷомеаи шаҳрвандон, алалхусус ҷавонон бояд қобилияти бошуурона дарк намудан ва ҳал кардани масъалаҳои мубрами рӯзро дошта бошанд. Ба фаъолияти фикрии хонандагон беш аз пеш эътибор меафзояд, ки ин амал тақозои замон аст. Таърихомӯзӣ, инчунин баланд бардоштани фаъолияти кори фикрии хонандагонро таъмин менамояд, то ки онҳо донишхоро бо муваффақият азхуд кунанд ва ба хотир гиранд. Дар баробари ин азхуднамоии воқеаҳои таърихӣ дар ниҳоди хонандагон малакаи шунидани шахси дигар, муомила, ҳамдardӣ, шиносӣ бо нуқтаи назари муқобил ва дарки он, ба таври назариявӣ фикр рондан ва қобилияти ташаккули нуқтаи назари комилро пайдо мекунад ва инкишоф медиҳад.

Чараёни таълими тафаккури интиқодии муваффақият ва баланд бардоштани фаъолияти онҳо дар раванди дарси таърих ба ёрии усулҳои зерин бояд суръат гирад:

1. Фикри худро иброз карда тавонистани хонанда. Ин маҳоратро бо роҳи саволу ҷавоб пайдо намудан мумкин аст: Масалан, фикри ту дар ин бобат чист? Қадом мавқеъро ту ҷонибдорӣ мекунӣ? Дар ин бора чӣ фикр дорӣ?
2. Ибрази фикри шахсӣ. Бо пешниҳоди саволҳои зерин ба хонанда ёрӣ расонида мешавад: Шумо чиро дар назар доред? Оё шумо мавқеи худро фаҳмонида метавонед?

Фаҳмонед, ин чӣ маъно дорад?

3. Санчиши асосноки фикри хонанда тавассути саволҳои зерин: Барои чӣ ту маҳз чунин андеша дорӣ? Далелҳои, ки фикри туро тасдиқ менамоянд кадомҳоянд? Барои чӣ таассуроти ту чунин аст? Кадом далел нуқтаи назари туро тасдиқ мекунад?
4. Баҳо додан ба нуқтаи назари дигарон. Дар ин маврид саволҳои зеринро иситфода бурдан мумкин аст: Дигарон дар ин бора чӣ фикр доранд? Фикри дигарон дар ин бора чӣ гуна аст?
5. Таҳлили нуқтаи назари худ ва мавқеи дигарон. Саволҳои зер метавонанд истифода шаванд: Кадом далели пешниҳодкардаи ту нистабат заиф аст? Кадом далели тарафи муқобил аз ҳама муқувват ё нисбатан суст аст? Кадом далел фикри шуморо тақвият медиҳад, ё муқобили он мебошад? Таҳлили мантиқии ҳар як нуқтаи назарро метавон бо ёрии саволҳои зер ба даст овард: Агар фикри шумо қабул мешуд, пас чӣ воқеа рӯх меод? Ин ҳолат ба чомеа чӣ гуна таъсир расонида метавонад?
6. Қабули қарор доир ба масъалаҳои муайян, бо ёрии саволҳои зерин иҷро бояд шавад: Кадом хулоса аз ҳама хубтар аст? Кадом роҳи ҳалли масъала писанд аст? Шумо баҳсро чӣ гуна ҳал мекунад?

Тавассути ин усул таълими фанни таърих маромнокии маводи таълимиро баланд бардошта, ба хонандагон наздик ва дастрас мешавад. Чунин амал ба ташаккули қобилияти фикриро ҷаҳонфаҳмии онҳо пурра мувофиқат мекунад. Акнун чӣ тавре, ки дар замони шӯравӣ буд, муаллифони китобҳои дарсӣ аз фанни таърих ва омӯзгорони он ақидаи шахсии худро бар гардани шогидон бор карда наметавонанд ва чунин ҳуқуқ ҳам надоранд. Маводи таълимӣ чӣ аз ҷониби муаллиф ва чӣ аз ҷониби омӯзгор ба хонандагон ҳолисона пешниҳод карда мешавад. Чӣ гуна қабул кардани он аз тарафи хонандагон ҳуқуқи онҳо мебошад. Чунин қонуният албатта маънои онро надорад, ки гӯё ки хонанда донишҳои дар мавзӯё додашударо нодуруст аз бар карда бошад. Сухан дар бораи ҳуқуқҳои хонандагон доир ба гуногунандешгӣ

меравад, ки ин гуна ҳуқуқро ба кас ҷомеаи демократии ҳуқуқбунёд додааст. Хонанда мавзӯро хуб фаҳмида, доир ба ҷузъиёти он ақидаҳои худро ибраз меорад, ки он шояд ба ақидаи дигарон рост наояд ва муқобил бошад.

Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки илми таърих бо маводи таълимие сару кор дорад, ки як қисми он дақиқ буда, қисмати дигараш он қадар аниқу дақиқ нест (худ илми таърих ба қатори илмҳои дақиқ дохил намешавад). Маҳз чунин сохтори маводи таълимӣ имконият медиҳад, ки оид ба мазмуни он ҳам хонандагон ва ҳам омӯзгор ақидаҳои худро дошта бошанд, ҳатто агар ақидаҳо бо ҳам муқобил бошанд.

Чӣ тавре ки маълум аст дар раванди таърихомӯзӣ бештар ба масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ диққат дода мешавад. Дар ҳар як давлат ин унсурҳо бо мурури замон арзишҳои зухуроти муайяни манфӣ пайдо карда метавонад, ки онҳо дастраси хонандагон гардида, ҷаҳонбинии онҳоро такмил медиҳанд, дар онҳо қобилияти баёни ақидаи шахсии худ ва ҷимоя онро парвариш менамояд.

Бо истифодабарии усулҳои самарабахш омӯзгор низ симои худро дар назди хонандагон нишон медиҳад. Агар ӯ дорои ҷаҳонбинии илмӣ бошад, аз ҷиҳати психологию услубӣ омодагии махсуси услубиро гузашта бошад, таҷрибаи кофӣ корӣ дошта бошад, усулҳои таълимро моҳирона истифода барад ва агар баръакс омодагии омӯзгор заиф бошад, он гоҳ тарафҳои манфии услубҳо бештар намудор мегарданд. Аз ин ҷост, ки баланд гардидани самаранокии услуби таълим омодагии касбӣ ва истеъдоди омӯзгории муаллимро тақозо дорад. Омӯзгори эҷодкор бо истифодабарии услубҳои фаъоли замонавӣ на танҳо фаъолияти эҷодии хонандагон, балки дараҷаи маълумотнокӣ, маърифатнокӣ ва омодагии касбии худро низ раванқ медиҳад.

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки самаранокии истифодабарии услубҳои фаъоли муосир бо омилҳои зиёд вобастаанд, ки муҳимтаринашон услубҳои проблемавӣ (муаммой), ҷустуҷӯӣ, тадқиқотӣ, барномавӣ, интерактивӣ ва бозихҳои таълимӣ мебошанд.

а) Услубҳои проблемавӣ (муаммой)

Дар раванди таълим ҳамеша мушкилӣ ва ё саволе

хонандагонро ба ҳайрат мегузоранд, ки онро фаҳмида ва дарк карда наметавонанд, чунки дар дохили донишҳои азхудкарда ва он донишҳое, ки ҳоло дар хотирашон нақш набастваанд доимо зиддият ба миён меояд, ки ба ин васила хонандагонро водор месозанд, ки фикру андеша ронда, ба савол ҷавоб ва ё роҳи ҳалли мушкилиро пайдо намоянд. Маҳз ҳамин амал асоси услуби нави таълимиро ташкил медиҳад, ки онро таълими проблемавӣ (муаммоӣ) меноманд. Масъалаи ҳалталабро муаммо ва ё мушкилот меноманд. Услуби фаъоли проблемавӣ (муаммоӣ) ташкили ҳаракату кӯшишҳои самарабахши хонандагонро баҳри дарку ҳалномаии мушкилии хониш водор месозад. Хусусияти муҳими таълими проблемавӣ (муаммоӣ) ба вучуд овардани вазъияти муаммоӣ мебошад. Ин вазъият дар асоси далелҳои ҳаёти ва воқеаҳои нав кашфшуда ба вучуд оварда мешавад. Қайд кардан лозим аст, ки таълими проблемавӣ (муаммоӣ) усулҳо ва қонуниятҳои амалкунандаи таълимиро инкор наменамояд, балки баръакс ба онҳо такая намуда, дар раванди таълим фаъолона фикр рондани хонандагонро таъмин менамояд. Фикрронии хонанда дар чунин ҳолат оддӣ намешавад, чунки аллакай ба он унсурҳои фаъолияти эҷодӣ ҳамроҳ мешаванд.

Ҳангоми истифодабарии ин усул омӯзгор қонуниятҳои зеринро истифода мебарад: вазъи проблемавӣ ба амал меоварад (савол мегузорад, масъала пешниҳод менамояд), оиди ҳалли масъалаҳои проблемавӣ имкониятҳои дастрасро дастаҷамъона барои муҳокима ба миён мегузорад, дурустии хулосаҳоро исбот мекунад, супоришҳои қаблан омоданамудаи муамморро ба хонандагон пешниҳод менамоянд. Хонандагон ба донишҳои собиқа такая намуда, оиди ҳалли вазъи проблемавӣ андешаҳои худро иброз месозанд, донишҳои пештараи худро хулоса менамоянд, пайдоиши онҳоро баён намуда, роҳи беҳтарини ҳалли вазъи проблемавиرو интиҳоб ва пешниҳод менамоянд. Яке аз услубҳои беҳтарини таълими проблемавӣ ин сӯҳбати еврестикӣ¹ ба шумор меравад. Ин услуб бештар бо мақсади инкишофи малакаҳои эҷодии хонандагон дар фаъолияти таълимӣ-донишомӯзӣ истифода мешавад, ки бошуурона ва мустақилона азхудкунии донишҳо мусоидат менамояд.

Услуби таълими проблемавӣ ба фаъолияти омӯзгор чӣ навигарӣ дохил карда метавонад? Пеш аз ҳама омӯзгор набояд маводи таълимиро ба хонандагон ҳикоя карда диҳад, хулосаҳои тайёрро баён намудани омӯзгор дар вақти дарс нодуруст аст. Муҳим аст, диққати хонандагонро ба маводи таълимӣ ҷалб намуд, то ки онҳо донишҳои азхудкардаашонро бо масъалаҳои мушоҳидакардаи худ муқоиса карда, дар асоси онҳо баровардани хулосаҳои умумиро омӯзанд.

Ба вучуд овардани вазъияти проблемавӣ аҳамияти бузург дорад, зеро он метавонад шавку завқи хонандагонро ба фаъолияти фикрӣ нигаронида, хушзехнӣ, зиракӣ, мустақилият, ҳавасмандӣ ва рафтори эҷодиро нисбати донишомӯзӣ дар хонандагон тарбия кунад.

Ҳамаи суҳанони дар боло зикршуда натиҷагирӣ карда, чунин саволе ба миён меояд, ки ҳуди вазъияти проблемавӣ ва ё муаммойи чист? Вазъияти проблемавӣ ҳолати муайяни психологӣ хонандагон аст, ки дар натиҷаи додани савол ва ё супориши мустақилона бо мақсади пайдо намудани посух ба он ва иҷроиши он ба вучуд меояд. Ин ҳолат хонандагонро маҷбур месозад, ки барои дарёфти ҷавоб ба савол ё иҷрои супориши мустақилонаи хоҳ хатти ва хоҳ шифоҳӣ тафаккури фикронии худро ба кор андохта, дар ҷустуҷӯи донишҳои иловагӣ шаванд.

Масалан, ба хонандагон синфи VI аз фанни таърихи умумӣ (бахши асрҳои миёна) бахшида ба мавзӯи “Густариши ҳаракати реформатсионӣ (ислохотхона) ва муборизаи калисои католикӣ ба муқобили он” дар назди хонандагон чунин масъаларо гузоштан мумкин аст:

1. Калисои католикӣ бар зидди ҳаракати ислохотхона ба кадом воситаҳо мубориза мебурд?

Ба чунин савол посух гардонидан чандон мушкил нест, чунки дар китоби дарсӣ, оиди воситаҳои мухталифи муборизаи калисои католикӣ бар зидди тарафдорони ҳаракат маълумоти аниқу васеъ дода шудааст ва дар тафаккури дарки хонандагон набояд ягон муаммо ва ё мушкилӣ ба миён ояд.

Айнан ҳамин саволро омӯзгор бояд ба таври проблемавӣ гузорад: Аз кадом сабаб калисои католикӣ ҳаракати

ислохотхоҳонаро бо чунин нафрат ва зиддият пешвоз гирифта, тамоми қувваю матонати худро барои баргараф намудани он сафарбар намудааст? Ба чунин савол хонандагон аз китоби дарсӣ ҷавоби тайёрро пайдо намудан наметавонанд. Танҳо дар натиҷаи таҳлили ҷуқури маводи таълимӣ, ба донишҳои қаблан азхуднамуда така намуда, ин ходисаро бояд дуруст ба худ тасаввур намуд, чунки дар ин ҳолат мо муқобилияти шаддиди сохти кӯхнашудаи феодалиро бар зидди унсурҳои нави сохти сармоядориро бояд баръало дида тавонем, яъне ин воқеаи алоҳидаро васеъ таҳлил намуда, сабаби аслии онро дарёф кардан барои баланд бардоштани сатҳи дониши назариявии хонандагон кӯмаки арзанда мебозад.

Аз ин ҷост, ки ҳар як супоришу масъалагузории проблемавӣ бояд як дараҷа душвор буда, асоси назариявӣ дошта бошад, моҳият, хусусият ва ҷиҳатҳои фарқкунандаи ҳодисаҳоро инъикос намуда, дар асоси таҳлили қонуниятҳои раванди таърихи умумичаҳонӣ бояд ҳалли худро пайдо намояд. Назари сарсарию рӯякӣ, бидуни ҷустуҷӯи сабабҳои аслии воқеа ин амал натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад. Инчунин робитаи мавзӯи мазкурро бо маводи қаблан азхудкарда ва истифодабарии адабиёти илмӣ-адабӣ, сарчашмаҳо ва китобҳои дигари таълимӣ аз назар дур сохтан лозим нест. Аз ин сабаб усули проблемавӣ бо мақсади ташкили кори мустақилонаю ҷустуҷӯии хонандагон ва инкишофи тафаккури эҷодии онҳо истифода бурда мешавад.

Дар таҷрибаи педагогӣ 3 навъи таълимӣ усули проблемавиро мушоҳида намудан мумкин аст:

- I. Баёни проблемавии донишҳо. Дар рафти чунин баён омӯзгор дар назди хонандагон тавассути усули шифоҳӣ масъала мегузораду роҳи ҳалли онро нишон медиҳад.
- II. Дар рафти баён ва ҷустуҷӯи ҷавоб ба саволҳо ҷалб намудани диққати хонандагон. Омӯзгор проблема мегузорад, то ки маводи таълимгирифта азхуд карда шавад, вале дар рафти баён саволҳо гузошта, хонандагонро барои ҷустуҷӯ ва пайдо намудани посух ҷалб месозад. Дар чунин суръат хонандагон ба дарки ягон масъала ноил мешаванд.
- III. Услуби тадқиқоти таълим. Хонандагон ягон масъалаи муаммоиро дарк намуда, худашон мустақилона нақшаи

тахминии пайдонамоии посух ва ҳалли масъаларо кофта, якҷоя роҳҳои тадқиқи онро муҳокима менамоянд, мушоҳидакориро ба кор бурда, маводи таълимӣ чамъ мекунанд, далелҳоро дар ҷойи алоҳида менависанд, хулосаҳои гуногунро муқоиса мекунанд, пас хулосаҳои умумиро пайдо месозанд (фарқияти ин роҳи таълим дар он аст, ки дар ҳар кадоме аз хонандагон дараҷаи фаъолияти мустақилонаи онҳо, ки аксар вақт гуногунанд мушоҳида мешаванд). Вазифаи омӯзгор тибқи ин усул ошкорсозӣ ва гурӯҳбандии масъалҳост, ки онҳоро метавон барои хонандагон дар шакли фарзияҳо ва намоиши тарзи иҷроиши онҳо пешниҳод намуд.

Фаъолияти хонандагон бошад иборат аз он аст, ки онҳо бояд натиҷаҳои илмиро дарк намуда, онҳоро азхуд намоянд, ба хотир гиранд, самти андешаронӣ ва хулосабарории омӯзгорро пайҳас намоянд, дар муҳокимаи баъзе саволҳо иштирок кунанд.

Ҳамин тавр, хангоми истифодабарии усули проблемавӣ дар он унсурҳои таҳқиқ, ҷустуҷӯ ва рафтори эҷодкоронаи хонандагон мушоҳида мегардад. Ин услуб ба гузориши масъала, тарзи ҳалли он ва фаъолияти мустақилонаи хонандагон вобаста аст. Мушкилӣ ва муаммо аз донишҳои қаблан андӯхта, вале нопурраи баҳсталаби хонандагон, ки зарурияти ҳоло дуруст ва васеътар омӯхтанро доранд, сар мезанад. Саволе, ки бе истифодаи таҷрибаи ҳаёти ва бидуни захираи донишҳои хонандагон оид ба ҳодисаҳои омӯхташаванда гузошта мешавад, ҳаргиз масъалаи проблемавӣ нест, зеро фаҳмиши объективии хонанда ба он мувофиқ нест.

Ин услуб дар ҳамҷоягии услубҳои шифоҳӣ, аёнӣ ва амалии таълим истифода бурда мешавад ва бештар ба тариқи савол ё масъалагузори суръат мегирад, омӯзгор бояд дар синф вазъияти муаммоиро ба миён орад, яъне айнан дар ҳамон ҷо имконияти ҳалли масъала пайдо шавад.

б) Услуби барномавӣ

Таълими барномавӣ – усулҳои нисбатан муосирест, ки дар ташкили фаъолияти мустақилонаи хонандагон асос ёфтааст. Ин услуб барномасозиро дар бобати азхудкунии донишҳо дар назар дорад. Он усули таълимие мешавад, ки барои баланд бардоштани сифати таълим ва такмили дониши хонандагон равона карда

шудааст. Ин усул хонандаро аз кафомонӣ огоҳ менамояд, чихати баргаштан ба масъала, тафтиш ва худназораткунӣ дорад.

Таълими барномавӣ тавассути дастгоҳҳои махсуси таълимӣ (компютер) ва бидуни он гузаорнида мешавад. Ин амал имконият медиҳад, ки хонанда диққати кори худро тавассути садои огоҳкунанда такроран санҷад. Ин усул хонандаро ба омӯзиши инфиродӣ ҳидоят мекунад, ки дар асоси китобу дастурҳои махсуси тартибдода шуда, он бештар ба услуби худомӯзӣ асос ёфтааст. Тавассути дастгоҳ ва ё компютер барномаи ҷавобҳо пешниҳод карда мешавад. Техникаи электронӣ дурустии онҳоро санҷида, мувофиқи ҷавобҳо баҳо медиҳад. Дар таълими барномавӣ бидуни дастгоҳ ба воситаи варақчаҳо (карточкаҳо) супоридани вазифаи мустақилона аҳамияти калон дорад, зеро ин усул вақтро сарфа намуда, ба кори мустақилонаи хонандагон мусоидат мекунаду фаъолияти омӯзгорро сабук мегардонад. Дар иҷрои чунин вазифаҳо назорату роҳбарии омӯзгор зарур аст.

Таълими барномавӣ дар хонанда андешаронии мустақилонаро одат мекунонад ва аз рӯи намуди додашуда хонанда аломатҳои пайдарҳамии алоқамандро азхуд намуда, донишҳои навро дар тафаккури худ ҷой менамояд. Дар раванди дарсҳои таърих низ корҳои амалии барномавиरो метавон истифода бурд, то ки шогирдон маводи азхудкардаро тавонанд, ки мустақилона омӯзанд. Дар актабҳои миёна воситаҳои техникаӣ ва компютерҳо, ки баҳри таълими барномавӣ хизмат мекунанд, инкишофи фаъолиятнокии маърифатӣ, бедор намудани шавқу завқ, зиракӣ, омӯзонидани иҷроиши амалҳои пай дар пайи хониш лозиманд.

Таълими барномавӣ вазифа мегузорад, ки маводи таълимӣ ба қисматҳо ҷудо карда шавад. Ҳар як қисми алоҳида бо роҳу тарзҳои ба нақша даровардашудаи махсус азхуд карда мешавад. Чӣ гунае, ки бидуни қадами аввал, қадами дувуму сеюмро гузоштан ғайриимкон аст, ҳамин тавр ҳам қисми аввали маводро азхуд накарда, хонанда ба омӯзиши қисмати дуюми он гузашта наметавонад.

Ду навъи барномасозӣ дар таълими мазкур мавҷуд аст:

1. Барномасозии мунтазам;
2. Барномасозии бисёрпахлӯ.

Барномасозии мунтазам, ки соддатар аст, ду амал – “дуруст” ва “нодуруст”- ро дар назди хонанда мегузорад. Агар хонанда дар мавриди посух гардонидан ҷавоби нодуруст пешниҳод кунад, он гоҳ боз ба такрори амал баргардонида мешавад, ки ин амал, яъне амали такрорӣ ба дурустӣ хонандагонро ноил хоҳад кард. Кӯшиш мекунем, ки ин воситаро тавассути мисол фаҳмонем: Омӯзгор дилхоҳ санаи таърихи ба хонандагон пешкаш намуда, аз онҳо пурсон мешавад, ки он дуруст аст ва ё на. Хонандагон ҷавоби нодуруст медиҳанд ва баъд дарк мекунанд, ки он баръакси ҷавоби дуруст аст. Аз ду ҷавоб якеро интихоб мекунанд. Масалан, аз фанни таърихи халқи тоҷик чунин савол пешниҳод карда мешавад: Амир Насруллоҳ дар Амроти Бухоро кадом солҳо ҳукумронӣ кардааст? Ҷавоб: солҳои 1826-1860. а) дуруст; б) нодуруст.

Аз фанни таърихи умумӣ:

Савол: Шӯриши Хуан Чао дар Чин кадом солҳо ба амал омадааст?

Ҷавоб: солҳои 875-884.
а) дуруст;
б) нодуруст.

Намунаи саволҳоеро, ки санаҳои гуногуни муҳими таърихи ифода мекунанд, ба таври дигар тартиб додан мумкин аст. Масалан, аз таърихи дунёи қадим. Савол: Соли 133 дар Рим чӣ воқеа рух дод? Ҷавобҳо: Трибуни Рим Тибериус Грасх қонун дар бораи заминро қабул кард. а) дуруст; б) нодуруст.

Аҳамияти чунин саволҳо барои хонандагон аз он иборат аст, ки аввалан, онҳо аз таърихи ватанию таърихи башар, дар бораи роҳбарони давлатҳо ва баромадҳои халқӣ маълумот пайдо мекунанд, дуюм он, ки ин навъи мавод хотираи онҳоро мустаҳкам намуда, ҷаҳонбинияшонро васеъ мегардонад.

Барномасозии бисёрпахлӯ аз байни ҷавобҳои зиёд интихоби якеро пешниҳод мекунанд. Ҷустуҷӯи ҷавоби дуруст аз байни чанд ҷавоб хонандаро водор месозад, ки маводи таълимиро ҳамаҷониба азхуд кунанд, онро гаштаю баргашта такрор намоянд, бо мисолҳо

дурустии чавобро исбот карда тавонанд. Масалан, савол: Шугли аввали одамони асри санг кадом буд?

Чавобҳо: А) Чорводорӣ; Б) Шикор; В) Зироатпарварӣ; Г) Косибӣ; (синфи V таърихи халқи тоҷик).

Савол: Шоҳҳои Мисри қадим чӣ ном доштанд?

Чавобҳо: А) Фиръавн;

Б) Император;

В) Султон;

Г) Амир; (синфи V таърихи умумӣ).

Ин гуна саволҳо захираи донишу малакаи зеҳнии хонандагонро такмил медиҳад. Онҳо дарки моҳияти воқеаю ҳодисаҳо ва раванди ғуноғуни давлату ҷомеаю ифода менамоянд. Барои пайдо намудани ҷавоби дуруст қобилияти зеҳнӣ (интеллектуалии) хонандагон лозим аст. Дар чунин саволномаҳо мувофиқи матни мавзӯӣ марбутан китоби дарсӣ танҳо яке аз ҷавобҳо дуруст мебошад.

Таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки баъзе омӯзгорон дар таҳияи саволномаҳои барномавӣ дар баробари камбудии дигар, як норасоии ҷиддии дигар низ доранд, ки он пеш аз ҳама, дар якрағӣ ва яқнамудии онҳо зоҳир мегардад. Аксарияти чунин саволномаҳо донишҷӯи санаҳои воқеаю ҳодисаҳои муҳими таърихро дар бар мегиранд. Ҳоло он, ки санҷиши донишу малакаи маҳорати хонандагон аз ғанни таърих бояд усулу паҳлӯҳои ғуноғун дошта бошад.

Барои он, ки таҳияи саволномаҳои таърихӣ хубу басамар гардад, бояд пеш аз ҳама, муайян намуд, ки кадом талабот дар он риоя карда мешавад. Дар аксарияти мавридҳо дар таҳияи ин саволҳо бензозии саросарӣ ҳукмрон мешавад.

Талаботи умумӣ нисбат ба таҳияи саволномаҳо:

- 1) Мувофиқати саволнома ба хусусияти синнусолии хонандагон.
- 2) Санҷиши сатҳи захираи дониши хонандагон то омодагии саволнома.
- 3) Соддаю фаҳмо ва дастрас будани саволҳо барои хонандагон.
- 4) Зарурияти саволнома дар ташаккули донишу малакаи хонандагон.

- 5) Донишҳои муҳими мавзӯ ва ё фанни таълимиро дар бар гирифтани саволнома.
- 6) Ба ташаккули зеҳнии хонандагон нигаронида шудани саволнома.
- 7) Аҳамияти маърифатӣ доштани саволнома.
- 8) Гуногунрангии намунаҳои саволнома.
- 9) Сатҳи донишу малака ва маҳорати хонандагонро муайян карда тавонистани саволнома.

Талаботҳои махсус нисбати тартибдиҳии саволномаҳо аз фанни таърих:

- 1) Саволнома бояд макон ва замонро дар бар гирад.
- 2) Ҳодисаю воқеаҳо ва чараёни таърихро бояд ифода кунад.
- 3) Ҳодисаю воқеаҳо ва омилу далелҳои муҳимтарини мавзӯ аз фанни таълимиро бояд дар бар гирад.
- 4) Аз вазъияти ин ва ё он давлат ва ё гурӯҳи давлатҳо мураттаб гардад.
- 5) Мутобиқ ба маводи қаблан омӯхташуда така карда тавонад.
- 6) Дар доираи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бошад.
- 7) Паҳлӯҳои гуногуни рушду таназзули давлатҳоро дар бар гирад.
- 8) Қисме аз онҳо бояд мақоми шахсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангиро ифода кунанд.
- 9) Қисматҳои мухталифи мавзӯ (ё боб) – и омӯхташавандаро дар бар гирифта, барои ташаккулёбии тасаввуроти умумӣ (яклухт) мусоидат мекунад.
- 10) Ба мустаҳкам намудани ҷаҳонбинӣ, ҷаҳонфаҳмӣ ва маърифати таърихӣ хонандагон бояд равона карда шуда бошад.

Дар сурати риоя карда шудани ин талаботҳои саволномаҳои барномавӣ аз фанни таърих воқеан донишу малакаи аслии хонандагонро муайян намуда, дар баробари ин мақсаду вазифаҳои педагогии дар назди ин намуди таълим гузошташударо иҷро карда метавонанд.

Омӯзгор бояд хунару малакаи тартиб додани саволномаҳоро азхуд намуда, тарзи пурсамар истифода бурдани ин услуби таълимию тарбиявиرو ҳар чӣ бештар аз бар намуда, бо техникаи электронӣ кор карданро ёд гирифта, шогирдонро низ дар роҳи азхудкунии истифодабарии техника ва технологияи муосир бояд хидоят намояд.

Ҳамин тавр, солҳои охир як қисми омӯзгорони мактабҳои миёнаи ҳамагонӣ, аз он ҷумла омӯзгорони фанҳои ҷомеашиносӣ аз таҷрибаи литсей-интернати муштараки тоҷикию туркӣ ва барномаю лоиҳаҳои созмону ташкилотҳои хориҷии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолиятдошта, истифода бурда, аз услубҳои барномавӣ мавриди истифода қарор медиҳанд. Қисмати дигари омӯзгорон бошанд, ки аксариятро ташкил медиҳанд, дар ин ҷода ханӯз ҳам дар қолабҳои замони шӯравӣ қарор дошта, аз доираи он берун баромадан ҳам наметавонанд.

Услубҳои барномавии таълим ва тариқи савономаҳои тестӣ санҷиши донишу малакаи шогирдон сол аз сол моҳияти бештар пайдо карда, тақозои замони муосир шуда истодаанд.

Ташкилҳои Маркази миллии тестию умумичумхуриявӣ ва саросар қабули имтиҳонҳои дохилшавӣ ба мактабҳои олии ҷумҳурӣ ин масъаларо боз ҳам мурабам намуда, барои такмили назария ва амалияи ин услуби нисбатан нави таълиму санҷиши дониши хонандагон шароитҳои дилхоҳ ба вуҷуд меоварад.

Тавре, ки мушоҳида нишон медиҳад, самаранокии истифодабарӣ аз чунин саволномаҳои барномавӣю саволномаҳои тестӣ, аз он ҷумла дар дарсҳои фанни таърих ҳоло кам ба назар мерасад.

Бинобар ҳамин сабаб, ҳам ҳар боре, ки омӯзгор ба дарс шурӯъ мекунад ва дар баробари корҳои дигари таълимию омӯзгорӣ донишу малака ва маҳорати хонандагонро месанҷад, ӯ бояд хуб дар хотир дошта бошад, ки бояд роҳу усулҳои зарурӣ ёфта, тавассути онҳо аксарияти хонандагонро ба маърифати мавзӯӣ ва дарки масъалаҳои гуногуни он ҷалб намояд, то ки ҳамаи шогирдон маърифати таърихӣ, фаъолияти мустақилонаи ҳудро пайваста афзун гардонида, омӯзгор бояд садди роҳи азхудкунии қолабии донишомӯзии хонандагон гардида, он мушкилиҳои бамиёномадаро бартараф карда тавонад.

Истифодабарии услуби барномавӣ дар дарсҳои таърих аҳамияти маърифатиро тарбиявӣ дошта, он дар омӯзиши мавзӯ бечунучаро ба пешрафти зеҳнӣ маърифатиро онҳо мусоидат менамояд. Тавре, ки аз гуфтаҳои боло бар меояд, ба барнома даровардани маводи таълимӣ инчунин барои тартиб додани саволномаҳои тестӣ низ асоси назариявӣ дидактикӣ гузошта метавонанд. Дар натиҷаи санҷиши дониши ҳармоҳа, ҳар чоряк ва нимсолаи солони хонандагон аз ҷанми таърих саволномаҳои тестӣ бояд васеъ истифода бурда шаванд. Ин роҳ имконияти нусхабардории ҷавобҳои ҳамдигарии хонандагонро маҳдуд мегардонад. Вариантнокии санҷишро ба назар гирифта, хонандагон ба он беҳтару хубтар омодагӣ хоҳанд дид.

Дар баробари ин омӯзгор метавонад бо дигар роҳи усулҳои самараноки шиғоҳӣ аз тариқи саволномаҳои анъанавӣ низ донишу малакаи маҳорати хонандагонро санҷида, ба онҳо баҳо гузорад.

Имконияти мавҷударо дар мактабҳо ҳадди имкон истифода боядбурд, чунки шинос намудани хонандагон бо дастгоҳҳои компютерҳо ба афзоиши самаранокии таълим ва тарбия мусоидат менамояд. Омӯзгор бояд услубҳои таълимро омӯзад, аз усулҳои муносири таълим огоҳ бошад, онҳоро дар фаъолияти педагогии худ истифода бурда тавонад, хусусият фарқкунандаи онҳоро донанд, таҳлил карда барояд, ки истифодабарии ин услуб ба ҷоидаи кор аст ва ё на, чунки на ҳамаи услубҳо ҳамеша самарабахш шуда метавонанд.

в) Услуби ҷустуҷӯи тадқиқотӣ

Услубҳои тадқиқотӣ дар илмҳои ҷомеашиносӣ иборатанд аз тарзу усулҳои омӯзиши раванди таърихи умумичаҳонӣ, ҷамъоварии сарчашмаҳои далелҳои дахлдор бо мақсади муайян намудани қонуниятҳо ва робитаи мутақаблаи ин раванд.

Баъзе унсурҳои фаъолияти илми таърихшиносон дар синфҳои IX-XI – и мактаби миёна низ ба хонандагон омӯзонидани мешавад. Мақсади ниҳони ин услуб аз тадриҷан омода намудани хонандагон дар мустакилона масъалагӯзорӣ ва ҳалли онҳо ташкил медиҳад. Омӯзгорон дар ин ҳолат нишон медиҳанд, ки бо қадом роҳи усул бояд далел пайдо намуд, аз далелҳои мавҷуда

натиҷа гирифта, аз рӯи нақшаи тартибододашуда, реферату маъруза навишта, дар назди хонандагони синф ва ё дар озмунҳо ва ҷамъомадҳои умумимактабӣ баромад карда, ба саволҳои дахлдор ҷавоб дода, фикру ақидаи худро ҳимоя намудан ва ғайраҳо.

Масъалаи асосие, ки бо роҳи ин усул ҳал карда мешавад, иборатанд аз: азхудкунии усулҳои маърифати илмӣ, ташаккул ва инкишоф додани маромҳо ва тарзҳои фаъолияти эҷодӣ, ҷустуҷӯии сарчашмаҳои маводҳои камёфт оид ба мавзӯи интиҳобшуда ва ҳаллу фасли масъалаҳои нав. Омӯзгор дар доираи ҷаҳорҷӯбаи ин услуб ба хонандагон масъалаҳои навро пешниҳод менамояд ва вазифаҳои тадқиқотиро муайян месозад. Дар баробари худ хонандагон бошанд вазифадоранд, ки супоришҳо ва тарзҳои ҳалли масъаларо ба таври мустақил фаро гирифта, роҳҳои ҳаллу фасли онҳоро пайдо намоянд.

Фаъолияти ҷустуҷӯӣ-тадқиқотии хонандагон бештар ҳангоми ташкили қори кишваршиносӣ дидан мумкин аст. Дар зери мафҳуми “кишваршиносӣ” тадқиқи пурраи ягон сарзаминро дар назар доштан лозим аст. Дар чунин маврид ба объекти тадқиқоту омӯзиш инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, таърихӣ, маданӣ, мавқеи ҷуғрофӣ ва табиӣ деҳа, шаҳр, ноҳия, вилоят ва умуман ҷумҳурӣ дар назар дошта мешавад. Мувофиқи омодагии ин усул қори кишваршиносӣ ба шаклҳои зерин тақсим мешавад: кишваршиносии давлатӣ, кишваршиносии ҷамъиятӣ ва кишваршиносии мактабӣ. Омӯзгори фанни таърих бошад танҳо ба кишваршиносии мактабӣ сару қор дорад, ки он ба соҳаҳои зерин тақсим мешавад: кишваршиносии таърихӣ-инқилобӣ, кишваршиносии бостоншиносӣ, кишваршиносии мардумшиносӣ, кишваршиносии санъатшиносӣ, кишваршиносии бостоншиносӣ ва ғайра.

Кишваршиносии мактабӣ аз фаъолияти дарсӣ (дар дарсҳо бо истифодабарии барномаҳои таълимӣ) ва фаъолияти берун аз синфӣ (дар асоси нақшаи тарбиявии роҳбари синф) иборат аст. Яъне, хонандагон дар рафти дарс пеш аз ҳама оиди кишвари худ дониш гирифта, дар машғулиятҳои берун аз дарс, дар ҷорабиниҳои илмӣ-тадқиқотӣ (маҳфилҳои фаннӣ, конференсияҳои мактаббачагон, озмунҳо ва ғайра) иштирок намуда, донишҳои

назариявӣ худро мустаҳкам менамоянд ва малакаю ҳунарҳои таҷрибавӣ пайдо менамоянд.

Дар ин амал мавқеи ҳалқунандаро омӯзгор ишғол менамояд. Натиҷаи он аз дониш, фаҳмиш ва маҳорати илмӣ-тадқиқотии устод бевосита иборат аст. Омӯзиш ва фаъолияти ҷустуҷӯӣ-тадқиқотии хонандагон ба яқдигар вобаста буда, яқдигарро пурра тақмил медиҳад, баҳри иҷрои мақсад ва вазифаҳои фанни таърих хизмати арзанда мерасонад. Инчунин бо ин амал мо метавонем хонандагони мактабро ба ҳимояи ёдгориҳои таърихӣ маҳали зист, таъсиснамоии осорхонаҳои мактабӣ ва гӯшаи таърихӣ ҷалб намуда, онҳоро дар рӯҳияи ватандӯстӣ тарбия намоем ва шаҳрванди воқеии ҷомеаро ба воя расонем.

Кори кишваршиносии таърихӣ дар мактаб тайёрии ҷиддиро аз омӯзгор талаб намуда, ба кӯшишу ғайрат ва меҳандӯстии ӯ зич алоқаманд аст. Барои ташкили ин кор дар ихтиёри омӯзгор барномаи умумӣ вучуд надорад, китоби дарсӣ ҳам дар ин хусус нест. Омӯзгор бояд маводи лозими қаблан омода намуда, ба кори таълиму тарбия бояд омода бошад. Дар ин кори муҳим худи хонандагон ҳам бояд ҷалб шаванд, то ки дарси таърихи ватаниро қадриносии қарда тавонанд ва ҳунару малакаҳои таҷрибавӣ кори илмӣ-тадқиқотӣ пайдо намуда, дар рӯҳияи тарбияи ватандӯстӣ ба воя расанд.

Дар таҷрибаи мактабҳои пешқадам асосан се роҳи ҷамъоварии маводи таърихи кишвар маълум мебошад: 1. ҷамъоварии ҳуҷҷатҳо ва дигар ёдгориҳои таърихӣ аз рӯи нақшаҳои дарозмуддат; 2. Ҷамъоварии маводи дахлдор дар рафти экспедитсияҳо (сайру гашти дарозмуддат бо сардории омӯзгор барои ба даст даровардани сарчашмаю дигар маводи лозима); 3. Қабули тӯҳфа ва ҷамъоварии бозёфтҳои ҷудогона.

Дар аввали сол омӯзгор нақшаи таълимӣ-тарбиявӣ тартиб дода, ба таври мушаххас сохти таркибӣ ва мазмуни дар амал тадбиқ намудани роҳҳои дар боло зикршудаи ба даст овардани маводҳои заруриро ба нақша мебарорад.

Бояд дар назар дошт, ки ин амалро мунтазам ташкил намуда, аз ҷамъоварии ҳуҷҷатҳои оддӣ сар қарда, то ба қуллаи баланди ин ҷорабинӣ расидан лозим аст. Мазмуни асосии ташкили кори

кишваршиносӣ дар мактаб – ин давомнокии ин амал, мақсаднокӣ, усули олии ташкилнамоии ин кор бо роҳбарии омӯзгор мебошад.

Дар мактабҳои муосир ҷамъоварии маводи лозима аз рӯи нақшаи дарозмуддати умумимактабӣ ва нақшаи тарбиявии роҳбари синф истифодабарии услубҳои зеринро талаб мекунад: кор бо маводи ҷамъшуда, кор бо маълумотдиҳандагон, кор дар бойгонӣ, фаълоне иштирок намудан дар осорхонаи мактабҳои дигар ва ғайра.

Дар рафти ин амал аҳамияти бузургро ҷамъоварии хотираҳои шахсони солхӯрда, иштирокчиёни воқеаҳои бевоситаи таърихӣ, коркунони давлатӣ ва ғайраҳо ташкил медиҳад. Ҷамъоварӣ ва таҳлили ин гуна сарчашмаҳо аз рӯи риояи қоидаҳои зерин ташкил кардан лозим аст:

1) Пурсидани маълумот дар бораи муаллиф (синну сол, ақидаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ихтисос, вазифаи ишғолнамуда ва ғайра).

2) Қай ва ба муносибати чӣ ин хотираҳо ҷоп шудаанд.

3) Ба худи муаллиф ин хотираҳо дахл доранд ва ё на.

4) Ба ин ҳодисаҳо муаллиф дахл дошт ва ё на.

5) Аз нуқтаи назари илми муосир ба ҳодисаҳои, ки дар хотираҳо дарҷ ёфтаанд, муаллиф чӣ андеша дорад.

6) Ба сарчашма аз нуқтаи назари танқидӣ баҳо додан.

7) Муайян намудани алоқамандӣ ва даҳолати маводи ба дастмадашуда ба таърихи халқи тоҷик.

8) Кор карда баромади усулу услубҳои истифодабарии сарчашмаю маводи ба даст омада дар раванди кори таълимӣ-тарбиявӣ.

Дар баробари ҷамъоварии ин гуна маводи таълимӣ ба расму аксҳо, мактубҳо, шаҳодатномаҳо диққати махсус додан лозим аст. Инчунин мазмуну мундариҷаи хотираҳои шахсони кӯҳансолро бо дигар сарчашмаҳои дақиқ муқоиса кардан шарт аст, то ки паҳлӯҳои субъективӣ ва бофтакорӣ рафъ карда шавад.

Кор дар бойгонӣ бо роҳбарии омӯзгор низ аз аҳамият ҳалӣ нест. Хонандагон ба ин муассисаи муҳими давлатӣ шинос шуда, дар бораи нигоҳдорӣ, ҷобачогузорӣ ва банизомдарории ҳуҷжатҳои муҳим шинос мешаванд. Аммо, қайд кардан зарур аст, ки дар ин амал хусусиятҳои синнусолии хонандагон албатта бояд дар

назар дошта шавад ва асосан барои амалӣ сохтани ин фаъолият иштироки хонандагони синфҳои болоиро таъмин кардан шарт аст, ки онҳо бояд бо усулҳои кори илмӣ-тадқиқотӣ шинос буда, дар бораи истифодабарии ҳуччатҳо тасаввурот дошта бошанд.

Дар рафти омодагии экспедитсияҳои илмӣ-тадқиқотӣ маводҳои зиёд ва муҳими таърихӣ-кишваршиносиро ба даст даровардан мумкин аст. Барои ташкил намудани сайру гашти илмӣ хонандагон омӯзгор бояд аз қонуниятҳои зерин бохабар бошад:

- 1) Муайян намудани мақсади саёҳат.
- 2) Интиҳоб намудани ҷои сайру гашт.
- 3) Муайян намудани мӯҳлати тамошо.
- 4) Омодагии қаблии хонандагон барои саёҳати дарозмуддат.
- 5) Ба хонандагони фаъол супоридани вазифаҳои инфиродӣ.
- 6) Пешкаш намудани ҳисобот дар фарҷоми саёҳат (дар шакли ҳисоботи хаттӣ, пур кардани рӯзнома, пешниҳоднамоии маводи ҷамъовардашуда, навиштани иншо, саволу ҷавоб ва реферат).

Натиҷаи кори ҷустуҷӯӣ-тадқиқотӣ хонандагони мактаби миёна одатан дар шакли реферату маъруза пешниҳод мешавад. Реферат⁵ – ин баёни мухтасари хаттӣ ё ба шакли баромади умумӣ доир ба мазмуни китоб, кори илмӣ, натиҷаи проблемаҳои омӯхташуда, образҳои адабиёти дахлдор ва дигар маъхазҳо. Реферат – ҳамчун қоида вазифаҳои илмию маълумотдиҳанда (инфарматсионӣ) дорад. Дар мактабҳои маълумоти умумӣ дар машғулиятҳои факултативӣ тайёр кардани ахбороти махсуси хонандагонро низ реферат мегӯянд.

Маъруза – ин як шакли кори мустақилонаи хонандагони синфҳои болоӣ ба ҳисоб меравад. Ин як навъи кори илмӣ таърихшиносӣ буда, дар раванди оmodасозии он хонандагон аз матбуоти даврӣ ва мушоҳидаҳои алоҳидаи шахсии ҳамзамонони воқеаву ҳодисаҳои омӯхташаванда истифода бояд баранд. Дар сарсухани он аҳамияту моҳияти илмию амалии маъруза, мақсаду вазифаҳои кор, таҳлили сарчашмаю адабиёти истифодабурдашуда баён карда мешавад. Қисмати асосии маъруза иборат аз 2-3 савол, мазмуну мундариҷаи маърузаро инъикос менамоянд. Ҳар як савол

⁵ Реферат - аз калимаи лотинӣ «refere» гирифта шуда, маънои хабар доданро дорад.

бо хулосаи худ чамъбаст карда мешавад. Дар фарчоми умумии маъруза хулосаҳои асосӣ ва таклифҳо мухтасар баён карда мешаванд. Дар қисмати охири қор рӯйхати сарчашмаю адабиёти истифодашуда бо тартиби муайян навишта мешавад. Маъруза қори нахустини илмии хонандагони мактаби миёна мебошад. Ҳангоми навиштани он хонанда аз нозуқиҳои қорҳои таълифӣ, ахлоқӣ, муаллифӣ ошноӣ пайдо карда, маҳорати гузаронидани тадқиқотро азхуд менамояд.

Мавзӯҳои маърузаҳо дар аввали сол дар ҷойи намоёни синф овозон карда мешаванд, то ки хонандагон тавонанд мавзӯи барояшон форум ва ҷолибро ихтиёран интихоб намоянд. Омӯзгори фанни таърих бошад вазифадор аст, ки аз рӯи иҷроӣш ва назорати хонандагон роҳбарӣ намояд. Роҳбар ба тарзи тартиб додани нақшаи қор, чамъоварии адабиёт, тарзи истифодабарӣ аз сарчашмаю адабиёт, маҳорати муаллифӣ ва ғайраҳо бояд маслиҳатҳои методӣ диҳад. Бо маърузаҳои омодашуда хонандагон дар вақти дарсҳои семинарӣ, конференсияҳо ва ё маҳфилҳои фаннӣ баромад мекунанд. Ба сифати маъруза дар журнали синфӣ баҳо гузошта мешавад. Маърузаҳои беҳтарин дар озмунҳои умумимактабӣ, ноҳиявӣ, шаҳрӣ ва умумичумхуриявӣ санҷида мешаванд.

Ҳамин тавр, азбаски масъалаи ҷустуҷӯӣ-тадқиқотии хонандагон ниҳоят мураккабу аҳамиятнок мебошад, бинобар ҳамин дар таҷрибаи таълими фанни таърих ин услуб нисбатан кам истифода бурда мешавад. Чунки интихоби амалии ин услубҳои таълим аз як қатор шартҳо вобаста аст. Масалан, аз мақсадҳои умумии таълим, аз хусусиятҳои фанни таърих, аз сатҳи маҳорати касбӣю илмӣ-тадқиқотии ҳуди омӯзгор, дараҷаи донишу маҳорату малакаи хонандагон, хусусиятҳои синнусолии онҳо, шароити моддӣ-техникии мактаб, аз мақсад ва вазифаҳои қори касб-интихобкунӣю ҳуди хатмкунандагони мактаби миёнаи ҳамагонӣ ва ғайра вобастагии ноғусастани дорад.

Кишваршиносӣ – воситаи муҳими тақмили фаъолияти ҷустуҷӯӣ-тадқиқотии хонандагон мебошад. Инчунин кишваршиносӣ дониши хонандагонро доир ба кишвари худ ва омӯзиши таърихи гузаштаю кунунӣ он васеъ намуда, онҳоро

дар рӯҳияи ба манфиати кишвари худ хизмат кардан, таърихи онро боз васеътар омӯхтан, дар кори азхуднамудани сарват ва инкишоф намудани маданияту маърифати илмии он фаъолона иштирок намуданро тарбия менамояд.

Шарти муҳими ташаккули мароми мушаххаси таълимӣ-тадқиқотӣ танҳо равияи фаъолияти шуури хонанда ва натиҷаи фаъолияти таълимӣ набуда, балки аз тарзҳои ноилшавӣ ба он вобаста аст. Ба хотири он, ки маромҳои фаъолияти ҷустуҷӯӣ-тадқиқотии хонандагон ташаккул дода шавад, бояд ҳамаи услубҳои ташкил ва амалисозии фаъолияти таълимӣ, мисли услубҳои баёни шифоҳӣ, аёният, амалӣ ва ғайра истифода шаванд. Ҳикоя, лексия, сӯҳбат имкон медиҳад, то ки хонандагон аҳамияти мавзӯҳои ҷудогонаро фаҳмида гиранду масъалаҳои норавшану ҳоло ноомӯхташудаи онро дарк кунанд. Таъсири асбобҳои аёни, ки шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши масъалаҳо бедор мекунад, ба фаъолияти эҷодии онҳо қувват мебахшанд. Ин аст, ки хонандагони синфҳои болоӣ махсусан ба корҳои ҷустуҷӯӣ-тадқиқотӣ бештар мароқ зоҳир менемоянд. Услубҳои ҷустуҷӯӣ-тадқиқотӣ он вақт натиҷаи дилхоҳ медиҳанд, ки агар маромҳои кори илмӣ-тадқиқотии таърихшиносон дар доираи имкониятҳои воқеии таълимӣ қарор дошта бошанд. Қолиби таваҷҷӯҳ аст, ки ҳар як услуби ташкили фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ на танҳо таъсири ахборотӣ-омӯзишӣ дорад, балки хусусияти ташкили фаъолияти самарабахши эҷодии хонандагонро низ доро буда, баҳри бедорсозии хоҳиш ва маҳорату малакаи азхудкунии соддатарин роҳу қоидаҳои кори илмӣ аҳамиятбахш аст.

г) Услуби интерактивӣ

Давлати сиҳибихтиёр, демократӣ ва ҳуқуқбунёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди соҳаи маориф ва таълиму тарбияи мактабӣ вазиҷаҳоеро пеш мегузорад, ки ҳоси табиат ва рисолати ин соҳти давлатдорӣ мебошад. Яъне, чӣ тавре ки дар боло гуфта шуд, дар маркази диққати мактаб ташаккул ва тарбия намудани шахсияти мустақилу озод ва озодандеш, дорои мавқеи шаҳрвандӣ ва содиқ ба ватани хеш меистад.

Тӯли солҳои истиқлолияти давлатии Тоҷикистон стандартҳои таҳсилоти мактабӣ то як дараҷа баҳри иҷрои ин мақсад тағйир

дода шудаанд ва феълан ин иқдом ҳоло идома дорад. Аз тарафи дигар, иҷрои ин ҳадаф бидуни дар таълим алалхусус дар раванди таълими фанҳои ҷомеашиносӣ ҷорӣ намудани талаботи нави педагогию, пеш аз ҳама педагогикаи ҳамкорӣ ва дастовардҳои услуби таълим ва фанҳо аз имкон берун аст.

Зимни ин гуфтаҳо манзури мо усулҳои фаъоли муосири интерактивӣ дар дарстҳои таърих мебошад, ки истифодаи онҳо дар мактабҳои замонавӣ на он қадар ҷавобгӯи ҳадафҳои технологияи нави таълиму тарбияи мактабӣ ва ҷомеаи демократӣ мебошанд.

Услуби интерактивӣ⁶ яке аз усулҳои пешқадам ва маъмули аз ҷиҳати назария ва амалия санҷидашудаи муосири таълими фанни таърих ба шумор меравад. Бо истилои забони модарӣ услуби интерфаългардонӣ ё ин ки дар шакли тарҷумаи луғавӣ - мазмуни услуби аз миёна фаългардонии раванди таълим гуфтан раво мебошад. Омӯзгор раванди таълими фанни таърихро ба фаъолияти хонандагон бо роҳи ҳалли масъала (мавзӯи дарс) бевосита ҷалб намудани ҳуди хонандагон фаъл мегардонад. Омӯзгор воқеан аз маводи аёнии электронии шавқовар ва диққатҷалбкунандаи таълим – гузориши саволҳои проблемавӣ (масъалавӣ) истифода бурда, диққати хонандагонро ба азхудкунии мавзӯи нав ҷалб намуда, дар натиҷа рағбати онҳоро ба мантиқи масъала афзуда, кӯшиш менамоянд, ки дар ҳалли он хонандагон фаълоне иштирок кунанд.

Тарзи истифодабарии услуби интерактивии таълим чунин мебошад:

1. Интиҳоби амал. Масъаларо интиҳоб намудан (масалан, сабабҳои оғози “Ҷанги сард”).
2. Таҳкурсии лозимиро интиҳоб намудан (бояд баъзе донишу малака ва захираи пешакии барои иҷрои вазифаи зуруриро доро бошанд).
3. Ташкили гурӯҳҳо (3-5 нафар, хаттӣ бошад – 2-3 нафар).
4. Тақсими вазифаҳо ба гурӯҳҳо (як нафар муҳокимаронӣ

⁶ Калимаи интерактивӣ аз ду калимаи лотинӣ «inter - мобайн ва aktiv - афъол тартиб ёфтааст, ки дар яқҷоягӣ маънои фаългардони байнӣ (мобайн)-ро ифода менамояд.

мекунад, дигаре онро сабт мекунад, сеюмин нақши пешворо ичро мекунад).

5. Дастури фаҳмо ва возеҳ додан. Мӯҳлати ичроиши супоришхоро барои гурӯҳҳо бояд муайян кард. Гурӯҳҳо бо мавод ва ахбори лозимӣ мучаҳҳаз буда, омӯзгор вазифадор аст, ки роҳи дурусти ичроиши онро ба хонандагон нишон диҳад.
6. Муҳокима намудан. Ахбори оmodанамудай хонандагон шунида мешавад (тавассути роҳбари гурӯҳ). Як нафар (бештар вақт омӯзгор) натиҷахоро сабт мекунад (дар тахтаи синф ва ё қоғази калони сафед). Агар вақт имконият диҳад, гурӯҳҳо бо саволу ҷавоб далелҳои якдигарро таҳлил менамоянд.
7. Ҳучуми зеҳнӣ – яке аз усулҳои интерактивии таълим мебошад, ки дар натиҷаи он нисбати ин ва ё он савол фикри гурӯҳӣ пайдо мегардад.

Риоя намудани қонуниятҳои зерин барои боз ҳам самараноктар ва хубтару шавқовартар гузаронидани дарс тавассути истифодабарӣ аз усули ҳучуми зеҳнӣ дар раванди дарси интерактивӣ имконият медиҳад:

- ақидаҳои пешниҳодшуда баҳогузорӣ ва танқид карда мешаванд;
- ҳар қадар ақида зиёд бошад, ҳамон қадар дарс хубтар мегузарад;
- ҳар як ақидаро то қадри имкон муфассал баён кардан мумкин аст;
- ақидаҳои бидуни мулоҳиза ва далелу хулосабарории зарурӣ низ қобили қабул мебошанд;
- ҳамаи ақидаҳо дар тахтаи синф сабт мешаванд”
- мӯҳлати гузаронидани ҳучуми зеҳнӣ қаблан муайян карда шуда, вақти он қатъия риоя карда мешавад.

Ҳучуми зеҳнӣ имконият медиҳад, ки дар ҳолати мураккаб ҳам масъала ҳалли худро ёбад. Он назари хонандагонро ба масъала васеъ мегардонад, фикрронии қолабино баргараф менамояд. Он имконият медиҳад, ки аз фазои мусобиқавӣ ба ҳамкории масъулнок гузаранд. Тарзи оддӣ ва манфиатноки муттаҳид намудани гурӯҳ (синф) шуда метавонад.

Тарзи истифодабарӣ аз он:

- ҳалли масъалаи муайян пешниҳод мешавад ва барои бартараф намудани он ҳама гуна таклифу пешниҳодҳо метавонанд пешниҳод карда шаванд;
- ҳама ақидаҳо сабт мешаванд (дар тахтаи синф ва ё варақи калони сафед);
- самаранокии ин усул бо пайдоиши фикрҳои муҳолиф таъмин карда мешавад;
- пас аз анҷоми ҳуҷуми зехнӣ чамъбаст, таҳлил ва интиҳоби пешниҳоди нисбатан қолиб барои кори минбаъда суръат мегирад.

Ҳамин тавр, усулҳои интерактивӣ – ин усулҳои мебошанд, ки назари хонандаро ба масъала васеъ мекунад, фикронии қолабири бартараф намуда, имконият медиҳад, ки фазои ҳамкориҳои бомасъулият ба вучуд омада, баҳри муттаҳид намудани гурӯҳ, синф хисса гузошта, фаъолнокии хонандагонро баланд бардошта, дар ташаккул додани тафаккури интиқодии онҳо сахмгузор шавад. Ҳангоми ташкили гурӯҳҳои хурди хонандагон барои фаъолона иштирок намудани онҳо дар дарс имконияти бештар пайдо мешавад. Онҳо муҳокимаронӣ карда, дар назди аҳли синф баромад карда, аз ҳамдигар сабақ меомӯзанд, нуқтаи назари гуногунро таҳаммул карданро меомӯзанд ва ғайра. Инчунин ин услуби фаъол барои ташаккули фикру андешаи худро дар шакли хаттӣ ва ё шифоҳӣ пешниҳод карда тавонистанро мустақкам менамояд. Дониш ва малака инчунин қобилияти тафаккури мантиқии таърихӣ дар мавридҳои иштирок дар муаррифии шифоҳӣ, хаттӣ, тасвири намоиш дода мешавад.

Хуллас, омӯзиши фанни таърих дар асоси истифодабарии услубҳои интерактивӣ бояд дар вучуди насли ҷавон нисбат ба илми таърих (алалхусус таърихи ватанӣ) ҳисси эҳтиром тарбия намояд ва дар айни замон – ташаббус, масъулият ва малакаи аз озодиҳои шахсӣ истифода бурда тавонистани онҳоро ривҷ диҳад. Шаҳрванди дорой тафаккури интиқодӣ дар муқобили авомфиребӣ истодагарӣ карда метавонад, мулоҳизаҳои мустақил дорад, дорой қобилияти нуқтаи назари худро босамар асоснок кардану онро муҳофизат кардан мебошад.

д) Услуби бозии таълимӣ

Бозӣ – як навъи фаъолияти инсон буда, дар инкишофи инфиродии кӯдак аҳамияти калон дорад. Дар бозӣ талаби ба олами гирду атроф таъсир расонидани кӯдак зохир гардида, сифатҳои фикрӣ, ахлоқӣ ва иродавии ӯ ташаккул меёбад. Дар бозӣ ҳисси гурӯҳии бачаҳо бо вучуд омада, сифатҳои дӯстӣ ва ҳамкориҳои онҳо инкишоф меёбад. Бозӣҳои дидактикӣ ба инкишофи мушоҳидакорӣ, хулосабарорӣ ва дигар тарафҳои фаъолияти фикрӣ мадад мерасонанд. Бозӣҳо ба – нақшавӣ, варзишӣ, дидактикӣ, конструкторӣ ва ғайра тақсим мешаванд.

Бозӣҳои дидактивӣ – бозӣҳои махсус, ки ҳангоми таълим додани кӯдакони синну соли мактабӣ истифода бурда мешавад. Бозӣҳо мушоҳидакорӣ, диққат, хотира, тафаккур, нутқ ва тасаввуроти мактаббачаро инкишоф медиҳанд.

Викторинаи мактабӣ (бозӣ тавассути саволу ҷавоб) – тавассути он қобилияти фаҳмидан, доништан ва даркнамоии хонандагон азфзун мегардад, ин навъи бозӣ дар байни хонандагон хеле маъмулу машҳур мебошад. Викторина дар синф, дар маҳфилҳои фанӣ ва ғайраҳо гузаронидан мешавад. Викторинаи адабӣ, таърихӣ, мусиқӣ, варзишӣ ва омехта дида мешавад. Ба тариқи саволу ҷавоб гузаронида мешавад. Саволхоро шифоҳӣ ва ё хаттӣ пешниҳод менамоянд. Ҳангоми тартиб додани саволҳо хусусияти синну солӣ, дараҷаи донишу малакаи интироккунандагон ба инобат гирифта мешавад. Барои гузаронидани викторина аз байни омӯзгорон ва хонандагон ҳаёти ҳакамон интиҳоб карда мешавад. Аҳамияти таълимӣ ва тарбиявии викторина аз он иборат аст, ки дар хонандагон хушғолиро зиракӣ ва фаъолиятмандиро инкишоф медиҳад, барои муайян намудани сатҳи дониши хонандагон оид ба ин ё он давраи таърихи халқӣ тоҷик ва ё таърихи умумӣ ёрӣ мерасонад. Барои боз ҳам дучанд гардонидани фаъолияти хонандагон аҳли синфро метавон ба 3 гурӯҳ тақсим намуд, ҳар як гурӯҳи хонандагон барои дастаи худ номи махсусу фарқкунанда интиҳоб менамоянд, масалан, “Баҳористон”, “Далерон”, “Оташак” ва ғайраҳо. Инчунин сардори гурӯҳ бояд албатта муайян карда шуда, ба сифати дастаи муташаккил баромад намуда, ба “ҳазина”-и гурӯҳ ҳол ҷамъ мекунад. Дар хотимаи бозӣ саволу

ҷавоб ҷамъбааст карда мешаваду ҳар як гурӯҳи хонандагон аз рӯи миқдори ҷамъбаастии ҳолҳо: ҷои 1-м, 2-м, 3-м-ро ишғол мекунанд. Ба ғолибон аъзоёни ҳақамон тӯҳфаҳои хотиравӣ месупоранду омӯзгор иштирокчиёни фаъоли бозиро бо баҳои “хубу” - “аъло” сарфароз мегардонад.

Тавассути ин гуна бозӣ хонандаи болаёқат барои хонандаи сустихон намунаи ибрат шуда, ҳисси мубориза барои баланд бардоштани обрӯи гурӯҳ ба назар намоён мешавад. Шавқу ҳаваси хонандагон ба донишомӯзӣ баланд мегардад.

Бозиҳои нақшӣ - низ дар таърихомӯзии хонандагон саҳми намоён мегоррад. Хонандагон ба нақши шахси дигар ворид гашта, аз номи ӯ амал менамоянд. Ба хонандагон вазъияте пешниҳод карда мешавад, ки дар асоси он онҳо бояд ба ҳулосаи лозимӣ оянд, низоъ ҳал кунанд ва вазъияти пешниҳодшударо ба анҷом расонанд. Ин намуди бозӣ ба хонандагон тарзи рафтори дар ҳар гуна ҳолат мақбулро меомӯзанд, қобилияти қабули қарор ва ҳимояи фикри шахсии хонандагонро пурзӯр менамоянд.

Тарзи истифода аз ин намуди бозӣ чунин аст:

1. Интиҳоби имконияти бозӣ. Хонандагон одоби муошират, тадқиқот, қабули қарор ва дифои мавқеи ҳешро азхуд мекунанд.
2. Интиҳоби иштирокчиён. Дар назди тамоми аҳли синф баромад мекунанд, ё нақшо дар гурӯҳҳои хурд иҷро мекунанд. Дигар хонандагон вазифаи тамошобин ва ё дигар вазифаро метвонанд иҷро кунанд.
3. Гузаронидани бозӣ. Ба ин раванд асосан омӯзгор даҳлат намекунад. Баъзан муфид аст, агар пас аз анҷоми бозӣ хонандагон нақшхояшонро иваз намуда, бори дигар бозиро гузаронанд ё худ онро ба иҷро расонанд.
4. Муҳокима. Ҳам иштирокчиён ва ҳам тамошобинон дар ин раванд иштирок мекунанд.

Дар охири дарс омӯзгор муҳокимаи бозиро ташкил карда, чунин саволҳои эҳтимолӣ додана мумкин аст:

1. Аз ин бозӣ чиро омӯхтед?
2. Аз бозӣ ва иҷрои нақшҳои алоҳида чӣ таасурот бардоштед?

3. Оё бозӣ ҳаққиқӣ буд? Нақшҳои офарида бо ҳаёт чӣ умумият ва чӣ фарқият доштанд?
4. Оё масъала ҳалли худро ёфт? Агар ҳа, чӣ тавр? Агар не, барои чӣ?

Ғайр аз бозиҳои номбаршуда дар таҷрибаи педагогӣ бозиҳои таълимӣ дар шакли ҳалли красворд, чайворд, “Кӣ? Дар кучо? Кай?” – ро ба асос гирифтани мумкин аст, инчунин дар корҳои берун аз синфӣ бозиҳои ҳарбӣ-ватанпарварӣ, пайшиносони чавон, театри ҳаваскорон ва ғайраҳоро истифода бурдан самаранок аст.

Муҳимаш он аст, ки ба воситаи ташкил ва гузаронидани усулҳои ҳавасмандкунии мактаббачагон нисбати илму дониш, маърифат ва умуман донишҷӯи моҳият, мазмун ва сабабу оқибатҳои ҳодисаҳои гузаштаи таъриху замони ҳозира рағбат пайдокунанд мешавад. Масалан, дар синфи X аз таърихи замони муосир машғулияти амалиро дар мавзӯи “Низоъ дар байни давлатҳои Шарқи Наздик: муношиқаи ҳаҷони арабу Исроил (с. 1947-1967)” дар асоси услуби интерактивӣ ба нақша мегирем.

Саволҳо:

1. Вазъияти халқи фаластинӣ ва яҳудро дар арафаи қабули аҳдномаи СММ таҳти рақами 171 оид ба таъсисёбии давлати Исроил ва Фаластин инъикос намоед.

Синфро, ки иборат аз 15 нафар хонанда аст ба 3 қисм тақсим намуда, ба ҳар як гурӯҳ супориш диҳед.

Гурӯҳи 1-м – оиди халқи Фаластин маълумот чамъ мекунад; гурӯҳи 2-м – оиди халқи яҳуд баромад тайёр мекунад, гурӯҳи 3-м – оиди мавқеи СММ ва фаъолияти ин ташкилоти бонуфуз мавод чамъоварӣ менамояд.

Барои омодагии хонандагон 5-10 дақиқа вақт чудо карда мешавад. Дар ҳар як гурӯҳ сардор, котиб ва нотик интихоб карда мешавад, яъне ҳар як хонанда ба фаъолияти таълимӣ ҷалб карда мешавад.

Дар ин ҳолат хонандагони болаёқат хонандаи сустхонро рӯҳбаланд сохта, барои омӯзиш ҳавасманд мегардонад (мубориза барои баланд бардоштани обрӯи гурӯҳ ба чашм мерасад). Чунин дарсгузаронӣ ба бозии телевизионии “Кӣ? Дар кучо? Кай?” шабоҳат дорад (фарқияташ дар он аст, ки барои хонандагон барои омодагӣ вақт зиёдтар дода мешавад).

Баъд аз баромадҳои кӯтоҳ (2-3 дақиқагӣ) хонандагон метавонанд ба якдигар савол диҳанд ва баъзе лаҳзаҳои мавзӯро барои худашон аниқтар кунанд.

Баъдан саволи дуум пешкаш карда мешавад:

2. Ҳадафҳои ғоявии ҳар яке аз тарафхоро асоснок намоед: барои Исроил сионизм, барои Фаластин – миллатпарастии арабӣ ва барои Чаҳониён – аз нуқтаи назари қонуниятҳои “Ҷанги сард” (манфиати ИМА, ИҶШС ва дигар мамлакатҳои абарқудрат).

Баъдан гурӯҳҳо оид ба ҷангҳои арабу Исроили дар солҳои 1948-1967-1973 баамаломата саволу ҷавоб мекунанд. Дар давоми дарс-семинар як бозии нақшӣ низ намоиш додан мумкин аст. Масалан, қаҳрамонони ҳодисаҳои номбаршударо (Ясир Арафат, Мане Даяш Ариэл Шарон) ҳуди хонандагон нақш офарида, дар асоси омодагии қабли байни худ сӯҳбат менамоянд.

Масалан, сӯҳбати Арафат бо Шарон баъд аз ҷанги соли 1967 намоиш дода мешавад, ки рафти он Арафат ба Шарон ваъда медиҳад, ки то он даме, ки Байтулмақддас ба сифати шаҳри арабҳо эътироф карда нашаваду фаластиниҳо истиқлолиятро ба даст надароранд, ӯ ришашро намегирад. Ба ин суҳбатҳои Шарон ҷавоб дод, ки Арафат магар аст, ки тамоми ҳаёти боқимондааш дигар риштарошак нахарад (ин лаҳзаи назарногир аст, аммо бо тамоми ҳастӣ масъалаи мураккаби Шарқи Наздикро таҷассум карда метавонад).

Бозииҳои нақшӣ бечуну чаро омодагии пешакиро талаб мекунанд. Як ҳафта пештар омӯзгор бояд ба хонандагон адабиёти лозимаро тавсия намуда, ба ҳар кадомашон машварат гузаронида, дараҷаи тайёрии онҳоро аз назар гузаронад.

Инак, дар баробари истифодабарии услубҳои интерактивӣ бо бозииҳои зеҳнӣ маърифатӣ 3 вазифаи асосӣ ҳалли ҳудро меёбад:

1) Ҷангоми иҷроӣ вазифаҳои таълимӣ хонандагон дар асоси услубҳои фаъоли самарабахш донишҳои нав азхуд мекунанд (дар асоси истифодабарии адабиёти иловагӣ);

2) вазифаҳои амалӣ барои азхудкунии тарзи баромад, малакаи саволгузорӣ, иштирок дар баҳсу мулоҳиза, фикри ҳудро иброз намуда, онро ҳимоя карда тавонистан ва ғайраҳоро ташаққул дода, барои мусоидати ин ҳунарҳои имкониятҳои иловагӣ муҳаё менамояд;

3) вазифаҳои тарбиявии ташаккули шахсияти фаъолу нотарс, дорои тафаккури интиқодӣ ва маданияти баланди баҳсро (гӯш кардани фикри дигарон, бо мулоҳиза ҷавоб додан доир ба саволҳои баҳсноқ, ҳурмати нуқтаи назари муқобил) доро буда, дар назар дошта мешавад.

Алалхусус, бозиҳои таълимӣ барои инкишофи мушоҳидакорӣ, ҳулосабарорӣ ва дигар тарафҳои фаъолияти фикрӣ мадад мерасонад. Ҳамаи бозиҳои гурӯҳӣ, ки иҷроиши онҳо риояи қонуниятҳои муайяно талаб мекунад, ба тарбияи ирода ва ба талабатҳои умда иттиқунандаи маҳорати хонандагон низ ёри мерасонад.

Ҳамин тавр, услуби таълим гуфта, равобити мунтазами фаъолияти омӯзгору шогирдонро, ки ҳалли вазифаҳои таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишофи хонандагон дар раванди таълим ба амал бароварда мешавад, меноманд. Услуби таълим вобаста ба тағйир ёфтани мақсад ва мазмуни таълимоти фанни таърих борҳо тақмили тағйир ёфтааст, ҷунунчи услубҳои анъанавии таълим (баёни шифоҳӣ, аёният, амалӣ) ва услубҳои муосири таълим (тадқиқотӣ, қисман тадқиқотӣ, проблемавӣ, интерактивӣ ва ғайра).

Услуби таълим хеле зиёд мебошанд, ҳар кадоме аз онҳо ду тараф дорад (фаъолияти омӯзгору фаъолияти мувофиқи ба худ хоси хонандагон) ва маҳз дар ҳолатҳои мухталиф маънидод шуданашон мумкин аст. Ҷунун хусусият доштани услубҳои таълим боиси он гаштааст, ки то алҳол он дар илмҳои педагогӣ якҷанд хел тасниф карда шуда, таснифи ягона надоранд.

Гурӯҳбандии услубҳои таълим барои ҷорӣ кардани низоми кор лозим аст. Ҷӣ тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, қариб ҳар як омӯзгор дар қори таълимӣ –тарбиявии худ услуби хосе дорад, ки онро ба сифати қолаб барои ҳама умумӣ гардонидан аз имқон берун аст. Ин амал ба қобилият ва маҳорати педагогӣ, ба санъат ва одоби педагогӣ, ба меҳнатдӯстӣ ва эҷодқории омӯзгор ва ғайра вобаста аст. Дар ҳар як гурӯҳи педагогӣ якҷанд омӯзгоронро пайдо кардан мумкин аст, ки дорои санъат ва маҳорати педагогӣ буда, аз услубҳои муосири фаъол моҳирона истифода мебаранд. Аз таҷрибаи пешқадами онҳо истифода бурдан – вазифаи аввалиндараҷаи ҳар як омӯзгори навомӯз аст.

Илова бар ин, аз тавсияҳои зерин истифода бурдан ғоидабахш мебошад:

1. Услуб бояд асоси илмӣ дошта бошад ва комёбиҳои илмҳои педагогика, психология, услубҳои таълими ғанни таърих ва тақрибаи таълимгоҳҳои пешқадамро бояд ба назар гирифт.
2. Услуб бояд бо мақсад бошад ва ба иҷрои вазифаҳои таълимӣ-тарбиявӣ ва инкишофдиҳандаи хонандагон дар бобати омӯзиши ғанни таърих равона карда мешавад.
3. Дастраст будани усулу услуб хеле муҳим аст.
4. Услуб бояд самарабахш буда, барои ривочу равнақи фаъолиятнокии хонандагон равона карда шавад.
5. Услуб бояд ҳамеша ташаккул ёфта, имконияти ба он навигариҳо дохил карданро дошта бошад.
6. Аз услубҳои муосири фаъоли таълим бояд воқиф буда, онҳоро дуруст кор фармуда, хусусияти фарқкунандаи онҳоро доништан шарт аст.
7. Услубҳое, ки дар тақрибаи педагогӣ санҷида шудаанд ва услубҳои муосир дар алоқамандӣ бояд истифода шаванд.

Ҳоло, ягон услуб ва ё гурӯҳи услубҳоро нисбати дигараш афзалиятнок ҳисобидан наравост, чунки онҳо дар шароити муайян ғоида оварда метавонанд. Бинобар ҳамин, омӯзиши ҳаматарафаи услубҳо то ҳол давом дорад ва шарту шароитҳои истифодабарии онҳоро тасдиқ накарда, чун услуби беҳтарин тавсия додан мумкин нест. Ҳамаи услуб босамар ва хуб мебошанд, аз ҳама муҳимаш дар истифодабарии усулҳои таълим он аст, ки онҳо натиҷаи дилхоҳ оварда, ба инкишофи қори мустақилона ва фаъолиятнокии баланди хонандагон ноил гардонад.

Адабиёт:

1. Эмомалӣ Раҳмон. Рӯшди маориф – асоси таҳкими аркоми давлат . – Душанбе, 2009.
2. Атахонов Т., Лутфуллоев М., Шарифов Ф. Очеркҳои афкори педагогӣ. – Душанбе, 2005.
3. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам. – Душанбе, 1997.
4. Содиков А. Ақидаҳои ахлоқии мутафаккирони Шарқ.–Душанбе, 1989.
5. Лугати тафсири ислоҳоти педагогика. – Душанбе, 1988.
6. Зиёев Т.Н. Назария ва амалияи санҷиши донишу малака ва маҳорати хонандагон дар таълими таъриху ҳуқуқи инсон. – Душанбе, 2008.
7. Обидов И.О. Аз мактаби ибтидоӣ то мактаби ҳатмии миёна. – Душанбе, 1998.
8. Кузьмина Н.В. Очерки психологии педагогической деятельности. – Л., 1969.
9. Лерпер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М., 1981.
10. Маркуша А. М. Если вы учитель.- М., 1989.
11. Хронов В.Е. Твой лучший учитель, школы. –М., 1987.
12. Шаталаов В.Ф. Эксперимент продолжается.- М., 1989.
13. Левшин Л.А. Когда слово воспитывает. – М., 1989.
14. Волков И.Б. Учим творчеству. – М., 1982.
15. Лысенкова С. Н. Когда легко учиться. – М., 1985.
16. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителя. – М. 1987.
17. Учителю о педагогической технике /Под. ред. Л.И. Рувинского. – М., 1987.
18. Щетинин М.П. Объять необъятное: Записки педагога. – М., 1986.
19. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. – кн. 1. – М., 2003.
20. Выбор методов обучения в средней школе /Под. Ред. Ю.К. Бабанского. – М., 1981.
21. Вильямс Р.Маклин К. Компьютеры в школе.- М., 1988.